Ελληνικό Κέντρο Αργιλλομάζης ΑΕ

η ελληνική κεραμική

Παπαϊωάννου Έφη Κεραμίστρια - Ζωγράφος

Τσαπόγα Μαρία Μεταλλειολόγος-Μεταλλουργός Μηχανικός, Τεχνολόγος Κεραμικής

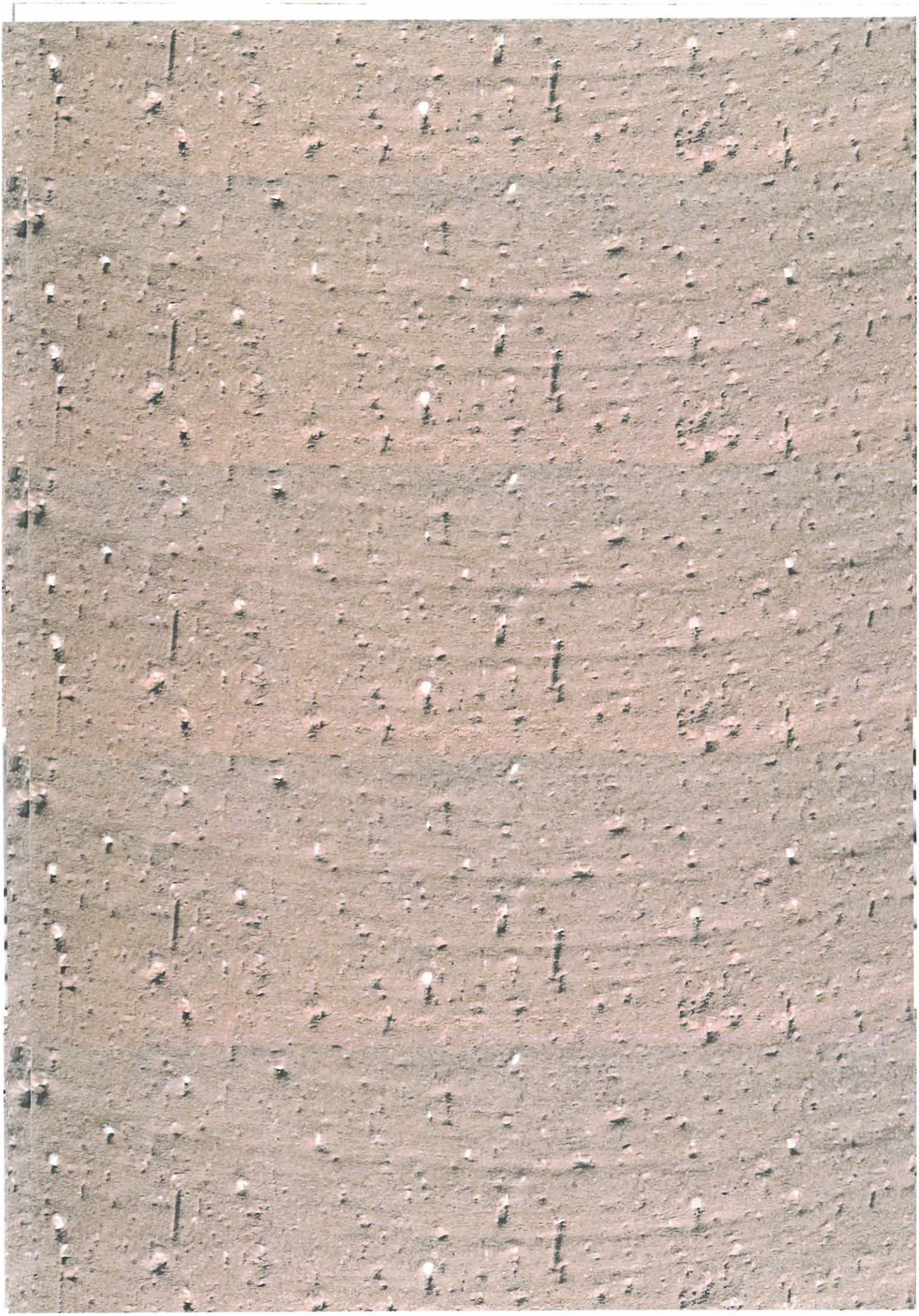

η ελληνική κεραμική

ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Σύμφωνα με τις τελευταίες αρχαιολογικές εκτιμήσεις, η κατοίκηση του Ελλαδικού χώρου ανάγεται στη Μέση Παλαιολιθική περίοδο (περίπου 100.000 χρόνια πριν), ενώ η χρήση του πηλού για τη δημιουργία κεραμικών αντικειμένων προσδιορίζεται στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο (6600/6400-5900/5800 π.Χ.), δηλαδή την περίοδο κατά την οποία οι άνθρωποι άρχισαν να εκτρέφουν ζώα, να καλλιεργούν τη γη και δημιούργησαν τους πρώτους οικισμούς.

Η λεγόμενη «Προκεραμική Νεολιθική» φάση, που τοποθετείται γύρω στο 6900-6600/6400 π.Χ., δεν έχει ακόμα προσδιοριστεί με ακρίβεια για την Ελλάδα.

Σημαντικά κέντρα της Αρχαιότερης Νεολιθικής περιόδου έχουν εντοπιστεί:

- στη Δυτική Μακεδονία, (Νέα Νικομήδεια)
- τη Θεσσαλία, (Σέσκλο, Άργισσα, Οτζάκι Μαγούλα, Αχίλλειο κ.ά.)
- τη Στερεά Ελλάδα, (Νέα Μάκρη)
- την Πελοπόννησο, (Κόρινθος, Λέρνα και Φράγχθι)
- και την Κρήτη (Κνωσός).

Νέα Νικομήδεια. Αγγείο με πλαστική απόδοση ανθρώπινης μορφής. Αρχαιότερη Νεολιθική (περ. 6500-5800 π.Χ.).
Μουσείο Βέροιας

Η πολιτισμική ανάπτυξη στον Ελλαδικό χώρο φαίνεται ότι ξεκίνησε από το ηπειρωτικό τμήμα του (Μακεδονία – Θεσσαλία - Πελοπόννησο).

Τα αρχαιότερα μέχρι στιγμής δείγματα κεραμικής, τα οποία χρονολογούνται γύρω στο 6200 π.Χ. (ραδιοχρονολόγηση με άνθρακα 14), βρέθηκαν στην περιοχή της Νέας Νικομήδειας, που θεωρείται ο παλαιότερος νεολιθικός οικισμός στην Ελλάδα και βρίσκεται στη Μακεδονία, ανάμεσα στους ποταμούς Αλιάκμονα και Αξιό, 60 χλμ νοτιοδυτικά της Θεσσαλονίκης. (Proto Sesklo culture).

- Τα περισσότερα κεραμικά της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι μονόχρωμα και ψημένα σε χαμηλή γενικά θερμοκρασία.

Σουφλί Μαγούλα Λάρισας. Αγγεία προερχόμενα από ταφή καύσης. Αρχαιότερη Νεολιθική (περ. 6500-5800 π.Χ.). Μουσείο Λάρισας

Υπάρχουν και διακοσμημένα κεραμικά (λιγότερα από 10% του συνόλου), τα οποία παρουσιάζουν κατά περιοχή παραλλαγές στην διακόσμηση (γραπτή, πλαστική, εμπίεστη, εγχάρακτη).

Σε όλες τις περιοχές τα σχήματα των αγγείων είναι παρεμφερή, συνήθως ημισφαιρικά μπολ, διάφορα δοχεία καθώς και ειδώλια, πολλά από τα οποία αναπαριστούν ευτραφείς γυναικείες μορφές, σύμβολα ίσως της γονιμότητας.

Σύμφωνα με τα ευρήματα στην περιοχή της Θεσσαλίας, ο αρχαιολόγος V. Milojcic διακρίνει τρεις φάσεις της Αρχαιότερης Νεολιθικής: την Πρώιμη Κεραμική, το Πρωτοσέσκλο και το Προσέσκλο.

• Τα κεραμικά της Πρώιμης Κεραμικής φάσης είναι μονόχρωμα, με καφέ ή γκρίζα επιφάνεια συνήθως στιλβωμένη. Η στίλβωση αποσκοπούσε στη στεγανοποίηση των αγγείων και γινόταν με χρήση δέρματος, βότσαλου ή οστού.

Στη φάση **Πρωτοσέσκλο** παράλληλα με τα μονόχρωμα, εμφανίζονται για πρώτη φορά αγγεία με γραπτή διακόσμηση, που δημιουργείται άλλοτε με λευκό χρώμα επάνω σε κόκκινη στιλβωμένη επιφάνεια και άλλοτε με κόκκινο χρώμα σε λευκή επιφάνεια. Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι συνήθως τρίγωνα και φύλλα που σχεδιάζονται σαν να κρέμονται από το χείλος των αγγείων.

Σέσκλο. Πήλινη τράπεζα. Αρχαιότερη Νεολιθική (περ. 6500-5800 π.Χ.). Μουσείο Βόλου

Συχνή είναι επίσης η πλαστική διακόσμηση, που δημιουργείται με μικρά επίθετα στοιχεία, ενώ για πρώτη φορά επιχειρείται και εγχάρακτη διακόσμηση.

Ορισμένα αγγεία αυτής της περιόδου έχουν ποικιλόχρωμη κηλιδωτή επιφάνεια ή διχρωμία (σκούρο επάνω τμήμα – ανοιχτόχρωμη βάση), που οφείλεται σε ανομοιόμορφο ψήσιμο.

• Κατά τη φάση Προσέσκλο παράγονται χαρακτηριστικά χονδροειδή αγγεία με παχιά τοιχώματα (συνήθως σκύφοι) που διακοσμούνται με εγχάρακτα και εμπίεστα μοτίβα.

Παράλληλα, κατασκευάζονται λεπτοφτιαγμένα αγγεία απο φίνο καθαρό πηλό, καθώς και γραπτά αγγεία.

Κραννών. Πήλινο ομοίωμα σπιτιού. Μέση Νεολιθική (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Μουσείο Βόλου

Τσαγγλί. Εσωτερικό λεκανίδας με γραπτή φλογόσχημη διακόσμηση.
Μέση Νεολιθική (περ. 5800-5300 π.Χ.).
Μουσείο Βόλου

ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Κατά τη Μέση Νεολιθική περίοδο (περί το 5300 – 4400 π.Χ.), ανθεί ο λεγόμενος «Πολιτισμός του Σέσκλου», που είναι εξέλιξη του πολιτισμού της προηγούμενης περιόδου και αναπτύχθηκε στην περιοχή που εκτείνεται από τα Σέρβια της Δυτικής Μακεδονίας μέχρι το Λιανοκλάδι της Φθιώτιδας.

Χαρακτηριστικό των κεραμικών του Σέσκλου είναι η ποικιλόμορφη γραπτή διακόσμηση με κόκκινο χρώμα σε άσπρο φόντο, ενώ δημοφιλή παραμένουν και τα μονόχρωμα αγγεία με επίχρισμα (καστανά, ερυθρά και μελανότεφρα) στιλβωμένα ή αστίλβωτα. Η εγχάρακτη διακόσμηση συνεχίζεται και συχνά χρησιμοποιείται σε συνδυασμό με τη γραπτή.

Την ίδια περίοδο, στα διάφορα πολιτισμικά κέντρα του Ελλαδικού χώρου, αναπτύσσονται αξιόλογες τοπικές παραλλαγές τόσο στις φόρμες όσο και στη διακόσμηση των αγγείων.

Σε όλες τις περιοχές, τα συνηθέστερα σχήματα είναι σφαιρικά πιθοειδή αγγεία με κυλιν-

Τσαγγλί. Πήλινη τράπεζα.
Μέση Νεολιθική (περ. 5800-5400 π.Χ.).
Μουσείο Βόλου

δρικό ή χωνοειδή λαιμό, λεκάνες με επίπεδη βάση, ημισφαιρικοί σκύφοι με ή χωρίς πόδι, φιάλες, πρόχοι (κανάτες) και κύπελλα με σιγμοειδές περίγραμμα (ς) και ταινιωτές λαβές, ενώ συνεχίζεται και η παραγωγή ειδωλίων.

• Στη Θεσσαλία αναπτύσσονται σταδιακά τρεις τύποι γραπτής διακόσμησης:

α) Ο πυκνός ρυθμός, με μοτίβα που μοιάζουν με σχέδια των υφαντών της περιόδου και ζωγραφίζονται με καφεκόκκινο χρώμα σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια.

β) Η φλογόσχημη διακόσμηση, που απαντάται συνήθως σε ανοιχτές φόρμες.

γ) Η γραμμική διακόσμηση, με μοτίβα που αποτελούνται από ευθείες γραμμές και ζωγραφίζονται με λευκό χρώμα επάνω σε κόκκινη επιφάνεια.

Επίσης αναπτύσσεται και η λεγόμενη «ξεστή» διακόσμηση, γνωστή ως ρυθμός Χαιρώνειας, που απαντάται στη Θεσσαλία και την κεντρική Ελλάδα,. Χρησιμοποιούνται υπόλευκα αγγεία με κόκκινο επίχρισμα και τα διακοσμητικά σχέδια δημιουργούνται με αφαίρεση του επιχρίσματος.

Προς το τέλος της Μέσης Νεολιθικής εμφανίζεται η **γκρίζα κεραμική** (protogrey), που συνεχίζεται και στις πρώτες φάσεις της Νεότερης Νεολιθικής Ι.

• Στη νότια Ελλάδα, κυρίως στην Πελοπόννησο, επικρατεί μια νέα κατηγορία κεραμικών, η λεγόμενη **πρωτοβερνικωτή** (Urfirnis). Τα αγγεία καλύπτονται με ένα ιδιαίτερο επίχρισμα, που, μετά το ψήσιμο, αποκτά λαμπερή επιφάνεια με χρώμα καστανοκόκκινο έως μαύρο. Με το ίδιο υλικό σχεδιάζονται γραμμικά-γεωμετρικά μοτίβα στην επιφάνεια των αγγείων (γραπτά Urlrnis).

Τζάνη Μαγούλα. Γραπτό κύπελλο "πυκνού ρυθμού". Μέση Νεολιθική (περ. 5800-5300 π. Χ.).
Μουσείο Βόλου

• Στη Φωκίδα και τη Βοιωτία παράγονται επίσης πρωτοβερνικωτά αγγεία, διαφορετικού χαρακτήρα, με μαύρη γραπτή διακόσμηση στην κοκκινωπή επιφάνεια.

• Στην δυτική Μακεδονία κυριαρχεί η γραπτή διακόσμηση με κόκκινο χρώμα σε υπόλευκη επιφάνεια καθώς και ο συνδυασμός γραπτής και εγχάρακτης διακόσμησης.

• Γραπτή διακόσμηση ερυθρού σε λευκό απαντά και στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου.

• Η κεραμική της ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης χαρακτηρίζεται από τα ιδιότυπα φιαλόσχημα αγγεία με τέσσερα πόδια, τις μικρογραφικές τριποδικές τράπεζες με εγχάρακτη διακόσμηση και την τεφρόχρωμη κεραμική με στιλβωμένη επιφάνεια.

ΝΕΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (4300 – 3300 π.Χ.)

Νεότερη Νεολιθική Ι

Η Νεότερη Νεολιθική χαρακτηρίζεται από μεγάλη ποικιλία κεραμικών ρυθμών.

• Στη Θεσσαλία (κυρίως τη δυτική), η μεταβατική περίοδος από τη Μέση στη Νεότερη Νεολιθική χαρακτηρίζεται από τη γκρίζα κεραμική, άλλοτε μονόχρωμη και άλλοτε διακοσμημένη με γκρίζο χρώμα σε γκρίζα επιφάνεια. Αντιπροσωπευτικά αυτής της τεχνοτροπίας είναι λεπτοδουλεμένα αγγεία, κυρίως φιάλες, κωδωνόσχημα κύπελλα και αμφορείς.

• Στην ανατολική Θεσσαλία επικρατεί η μαύρη στιλπνή κεραμική με χαρακτηριστικά σχήματα φιάλες με αμφικωνικό σώμα, σκύφους και αμφορείς, συχνά διακοσμημένα με λευκά γραπτά, ανάγλυφα ή εγχάρακτα σχέδια.

Σύμφωνα με εκτιμήσεις που προέκυψαν από τις αναλύσεις του πηλού, τα κεραμικά αυτά δεν κατασκευάστηκαν στη Θεσσαλία αλλά έφτασαν εκεί μέσω κάποιων δικτύων ανταλλαγών.

Η κεραμική αυτή είναι σημαντική για τη χρονολόγηση, γιατί είναι ευρέως διαδεδομένη στα Βαλκάνια, τα νησιά του Αιγαίου και τα μικρασιατικά παράλια.

• Στις αρχές της Νεότερης Νεολιθικής απαντά επίσης η μαύρη γραπτή διακόσμηση σε κόκκινη επιφάνεια, η πολύχρωμη και η αμαυρόχρωμη κεραμική (matt painted), που είναι ευρύτατα διαδεδομένη σε όλη την περιοχή του Αιγαίου.

• Στην τελευταία φάση της Νεότερης Νεολιθικής, επικρατεί η μαύρη στιλπνή κεραμική ενώ η γκρίζα κεραμική παύει να παράγεται.

Σέσκλο. Πήλινο ειδώλιο κουροτρόφου. Νεότερη Νεολιθική. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Χαρακτηριστική για τη φάση αυτή είναι η διακόσμηση με μαύρο ή λευκό χρώμα σε κόκκινη επιφάνεια, καθώς και η εμφάνιση της σπείρας ως διακοσμητικού θέματος.

Νεότερη Νεολιθική ΙΙ

Διμήνι. Σφαιρικό αγγείο με γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση.
Νεότερη Νεολιθική Ι (περ. 5300-4800 π.Χ.).
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Η δεύτερη φάση της Νεότερης Νεολιθικής χαρακτηρίζεται από την πολιτισμική ανάπτυξη στο Διμήνι της Θεσσαλίας. Η εξέλιξη της κεραμικής αυτής της περιόδου είναι εντυπωσιακή.

Κυριαρχούν η γραπτή (μαύρο σε υπόλευκο) και η εγχάρακτη διακόσμηση, με βασικά διακοσμητικά θέματα τη σπείρα και το αβακωτό. Δημοφιλή σχήματα αγγείων είναι η φιάλη με κωνικό σώμα και επίπεδη βάση, η καρποδόχη (φρουτιέρα) και ο αμφορέας με πεπιεσμένο σφαιρικό σώμα, κάθετες ταινιωτές λαβές και χαμηλό κυλινδρικό λαιμό που στενεύει προς το χείλος.

Χαρακτηριστική για το Κλασικό Διμήνι είναι η πολύπλοκη εγχάρακτη κεραμική, με σχέδια άλλοτε όμοια με της γραπτής και άλλοτε εμπνευσμένα από την υφαντική και την ψαθοπλεκτική. Στον οικισμό του Διμηνίου βρέθηκε κεραμικό εργαστήριο, εξειδικευμένο στην παραγωγή τέτοιων αγγείων.

Στην βόρεια Ελλάδα, στην περιοχή της δυτικής Μακεδονίας είναι σαφείς οι επιδράσεις της θεσσαλικής κεραμικής.

ΤΕΛΙΚΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η γραπτή και εγχάρακτη κεραμική της Τελικής Νεολιθικής περιόδου ακολουθεί, σε γενικές γραμμές, τα πρότυπα της Νεότερης Νεολιθικής αλλά ταυτόχρονα παρατηρείται σημαντική αύξηση της παραγωγής μονόχρωμης κεραμικής, από χονδροειδή κακοψημένο πηλό, με επιχρισμένη ή στιλβωμένη επιφάνεια σε αποχρώσεις του κόκκινου, του καστανού και του γκριζόμαυρου.

Σέσκλο. "Σέσουλα". Τελική Νεολιθική (περ. 4500-3200 π.Χ.).
Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Χαρακτηριστικές φόρμες της περιόδου είναι ημισφαιρικές φιάλες με ή χωρίς λαβές, λεκάνες με κωνική βάση, καρποδόχες, κύπελλα, πρόχοι (κανάτες) με στενό και ψηλό ή χαμηλό λαιμό, και πιθόσχημα αγγεία.

• Στη Θεσσαλία παράγονται μονόχρωμα αγγεία με κόκκινο επίχρισμα και ενός ιδιαίτερου τύπου γραπτά αγγεία, διακοσμημένα μετά το ψήσιμο με κοκκινωπή ή λευκή βαφή, η οποία δεν είναι ανθεκτική και ξεφλουδίζει εύκολα (crusted ware).

• Παράλληλα, σε όλο σχεδόν τον Ελλαδικό χώρο, παράγεται η χαρακτηριστική χονδροειδής κεραμική. Ιδιότυπες φόρμες αυτής της κατηγορίας είναι αγγεία σε σχήμα σέσουλας με εγχάρακτη διακόσμηση (Σέσκλο), ρηχές λεκάνες με διάτρητα χείλη (cheese pots) και πιθάρια με οριζόντιες, κατακόρυφες ή λοξές πλαστικές ταινίες και εγχαράξεις ή δακτυλιές (Σφακοβούνι Αρκαδίας). Οι «σέσουλες» έχουν βρεθεί σε νεκροταφεία και είναι πιθανό να είχαν τελετουργική χρήση.

• Στη νότια Ελλάδα και τις Κυκλάδες, η Τελική Νεολιθική χαρακτηρίζεται από την ανάπτυ-

Σφακοβούνι Αρκαδίας. Πίθος με πλαστικές ταινίες. Τελική Νεολιθική (περ. 4500-3200 π.Χ.).
Μουσείο Τριπόλεως

ξη του πολιτισμού Αττικής-Κεφάλας. Παράγονται λεπτοδουλεμένα αγγεία με μαύρη γυαλισμένη επιφάνεια και γραμμική διακόσμηση με λευκό, υπόλευκο και κόκκινο χρώμα, αγγεία με κόκκινη γυαλισμένη επιφάνεια διακοσμημένα με επίσης γυαλισμένες γραμμές (pattern burnished), καθώς και αγγεία με εγχάρακτη γραμμική και πλαστική διακόσμηση.

• Μαύρα και κόκκινα γυαλισμένα κεραμικά (burnished ware) παράγονται και στα νησιά του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου, καθώς και στην παράκτια Μικρά Ασία.

Στην **Κρήτη** η αρχή της Νεολιθικής περιόδου τοποθετείται γύρω στο 6000 π.Χ., σύμφωνα με εκτιμήσεις βασισμένες σε αρχαιολογικά ευρήματα που προέρχονται από την περιοχή της Κνωσού.

Το χρονικό διάστημα 6000 – 5700 π.Χ. χαρακτηρίζεται ως Ακεραμική Νεολιθική. Δεν φαίνεται να υπάρχει κεραμική αυτή την περίοδο, έχουν όμως βρεθεί 2 κεραμικά ειδώλια.

Η Αρχαιότερη Νεολιθική σ΄ αυτή την περιοχή τοποθετείται γύρω στο 5700 – 3700 π.Χ.

Η κεραμική εμφανίζεται σε πλήρη ανάπτυξη και η παραγωγή αντικειμένων αυξάνεται με το πέρασμα του χρόνου. Τα κεραμικά αυτής της περιόδου, είναι σκουρόχρωμα με γυαλισμένη επιφάνεια και τα διακοσμητικά τους μοτίβα έχουν δημιουργηθεί με χαράξεις ή εμπίεστες κουκκίδες (pointillé) και είναι γεμισμένα με κόκκινο ή λευκό πηλό. Οι λαβές και τα στόμια των αγγείων είναι τόσο περίτεχνα, ώστε έχει εκφραστεί η άποψη ότι η αναπτυγμένη αυτή τεχνολογία δεν ήταν αποτέλεσμα εξέλιξης αλλά είχε εισαχθεί από άλλες περιοχές μέσω του εμπορίου. Αυτό δεν θεωρείται σίγουρο, καθώς είναι πολύ πιθανό τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των κεραμικών να οφείλονται στην μίμηση των έργων καλαθοπλεκτικής και ξυλοτεχνίας.

Κνωσός. Τυπικά σχήματα αγγείων της Μέσης Νεολιθικής.
Θεοχάρης, Δ.Ρ., Νεολιθική Ελλάς,
Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1973

Κατά την Νεότερη Νεολιθική περίοδο, γύρω στο 3600 – 2800 π.Χ, η κεραμική στην Κρήτη δεν διαφοροποιείται. Το μόνο νέο στοιχείο είναι η διακόσμηση μετά το ψήσιμο (crusted decoration) που εμφανίζεται στο τέλος της πε-

Σάλιαγκος Κυκλάδων. Καρποδόχη με γραπτή λευκή διακόσμηση.
Νεότερη Νεολιθική (περ. 5300-4800 π.Χ.).
Μουσείο Πάρου

ριόδου, την ίδια περίπου εποχή που εμφανίζεται στη Θεσσαλία και τη νότια Ελλάδα.

Στις **Κυκλάδες**, τα παλαιότερα μέχρι στιγμής ευρήματα της νεολιθικής περιόδου, χρονολογούνται γύρω στο 4300 – 3700 π.Χ., και είναι περιορισμένα. Προέρχονται κυρίως από τη νησίδα Σάλιαγκο που βρίσκεται ανάμεσα στην Πάρο και την Αντίπαρο και είναι το μόνο μέρος στο οποίο έχουν γίνει εκτεταμένες ανασκαφές.

Τα κεραμικά του Σάλιαγκου είναι σκουρόχρωμα, αγυάλιστα όσα είναι φτιαγμένα με χοντρόκοκκο πηλό και γυαλισμένα εκείνα που είναι φτιαγμένα με λεπτόκοκκο. Χαρακτηριστικές φόρμες είναι τα ανοιχτά μπολ, 40% των οποίων στηρίζονται σε «κολονάτο» πόδι. Εξ΄ ίσου χαρακτηριστική είναι η διακόσμηση της σκουρόχρωμης επιφάνειας αυτών των κεραμικών με άσπρο ματ χρώμα με το οποίο δημιουργούνται γεωμετρικά μοτίβα άλλοτε ευθύγραμμα και άλλοτε καμπύλα.

Στο νησί Κέα, υπάρχουν ευρήματα της ΄Υστερης Νεολιθικής περιόδου που προέρχονται από το νεολιθικό οικισμό της Κεφάλας. Χρονολογούνται στο 3300 – 3200 π.Χ.

Ανάμεσα στα κεραμικά που βρέθηκαν, οι πιο διαδεδομένες φόρμες είναι μπολ δοχεία και κουτάλες. Η διακόσμηση, *εφ΄ όσον υπάρχει*, αποτελείται από χαράξεις, γυαλισμένα μοτίβα ή ζωγραφική μετά το ψήσιμο, *σε κόκκινο ή λευκό χρώμα* (crusted decoration). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν μερικά θραύσματα αγγείων με ανάγλυφες επιφάνειες που έχουν δημιουργηθεί από αποτυπώματα ψάθας ή υφάσματος.

Πρόσφατες σχετικά ανασκαφές στην περιοχή Γρόττα της Νάξου αποκάλυψαν σκουρόχρωμα αγγεία με λευκή διακόσμηση που θυμίζουν τα κεραμικά του πολιτισμού του Σάλιαγκου.

Είναι πιθανό ο πολιτισμός αυτός να ήταν κοινός για όλα τα νησιά του κεντρικού Αιγαίου.

Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

1. Πρώιμη Χαλκοκρατία 3200/3000-1900 π.Χ

Πρωτοελλαδική – Πρωτοκυκλαδική - Πρωτομινωική Εποχή ή Προανακτορικός Πολιτισμός.

Η Πρώιμη Χαλκοκρατία χαρακτηρίζεται από την εμφάνιση τριών αυτόνομων πολιτισμών, του Πρωτοελλαδικού με κέντρο την ηπειρωτική Ελλάδα (κυρίως στην ανατολική Στερεά και την Πελοπόννησο), του Πρωτοκυκλαδικού με κέντρο τις Κυκλάδες και του Πρωτομινωικού στην Κρήτη.

1α. Πρωτοελλαδική περίοδος

Εύτρηση, Ημισφαιρική και κωνική φιάλη. Πρωτοελλαδική Ι

Την περίοδο αυτή εμφανίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα οργανωμένοι οικισμοί, από τους οποίους οι σπουδαιότεροι αναπτύχθηκαν στις περιοχές: Εύτρηση, Κοράκου, Λευκαντί, Λέρνα και Τίρυνθα.

- Τα κεραμικά από την Εύτρηση (Πρωτοελλαδική Ι - 3100/3000 - 2650) παρουσιάζουν σημαντική ποικιλία: Λεπτοδουλεμένα επιτραπέζια σκεύη με κόκκινη επιχρισμένη επιφάνεια γυαλισμένη ή αγυάλιστη και διακοσμημένα με εμπίεστα ή εγχάρακτα μοτίβα, σκουρόχρωμα μαγειρικά σκεύη και πιθάρια με πλαστική ή εμπίεστη διακόσμηση, μπολ και γαβάθες με «πόδι» ή χωρίς, καθώς και διάφορα αποθηκευτικά δοχεία.

- Η κεραμική της περιοχής Κοράκου (Πρωτοελλαδική ΙΙα - 2650 – 2200/2150), φαίνεται να αποτελεί ομαλή εξέλιξη της κεραμικής της Εύτρησης.

Σύμφωνα με τις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν, τα κεραμικά αυτής της περιόδου εντάσσονται σε τρείς κατηγορίες:

α) Περίτεχνα, λεπτοδουλεμένα αντικείμενα που είναι κυρίως ανοιχτές φόρμες και πιάτα, μπολ με χείλος σχήματος Τ, κουτάλες με δακτυλιόσχημες λαβές, μικρά κουτάλια, οι περίφημες «σαλτσιέρες» (βαθιές κούπες με οριζόντια ή κάθετη μικρή λαβή στη μια πλευρά κοντά στο χείλος) και κλειστά ραμφόστομα αγγεία, οι ασκοί.

Τα κεραμικά αυτά είναι επιχρισμένα, συνήθως αγυάλιστα, και το χρώμα τους κυμαίνεται ανάμεσα στο κόκκινο, το καφέ και το μαύρο ανάλογα με τις συνθήκες ψησίματος. Συχνά στην επιφάνεια ενός αγγείου υπάρχουν ανάμικτες αποχρώσεις και των τριών χρωμάτων.

Προς το τέλος της περιόδου, ορισμένα μεγάλα μπολ, δοχεία νερού και πολλές μικρές φόρμες, είναι εν μέρει επιχρισμένα ή έχουν μόνο μια ταινία επιχρίσματος στο χείλος.

Σπανιότερα, απαντώνται κεραμικά φτιαγμένα με ανοιχτόχρωμο πηλό και διακοσμημένα με ζωγραφιστά σκουρόχρωμα μοτίβα.

β) Καλοδουλεμένα κεραμικά, που οι φόρμες τους δεν διαφοροποιούνται από αυτές της προηγούμενης κατηγορίας, αλλά έχουν ανοιχτόχρωμη επιχρισμένη επιφάνεια, είναι γυαλισμένα και συνήθως αζωγράφιστα. Το χρώμα της επιφάνειάς τους είναι μια ανάμιξη απαλών κίτρινων, ροζ και μπλε – γκρι αποχρώσεων. Τα περισσότερα από αυτά είναι κλειστές φόρμες, κυρίως υδρίες και δοχεία για νερό.

γ) Σκουρόχρωμα μαγειρικά σκεύη, αγυάλιστα, φτιαγμένα από χοντρόκοκκο σχετικά πηλό.

Είναι κυρίως βαθιά μπολ, με στογγυλεμένο χείλος και εμπίεστη διακόσμηση. Μοιάζουν πολύ με τα αντίστοιχα μαγειρικά σκεύη από την Εύτρηση.

- Στο Λευκαντί, (Πρωτοελλαδική ΙΙβ – 2450/2400 – 2200/2150), τα πιο χαρακτηριστικά κεραμικά είναι κοκκινα και μαύρα με γυαλισμένη επιφάνεια. Συνήθεις φόρμες είναι πιάτα (συχνά φτιαγμένα στον τροχό), κούπες με μονό χέρωμα, αμφικύπελλα και σπανιότερα ραμφόστομες κανάτες και εγχάρακτες σφαιρικές πυξίδες.

- Η Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ (2200/2150 – 2050/2000) χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη του πολιτισμού της Τίρυνθας.

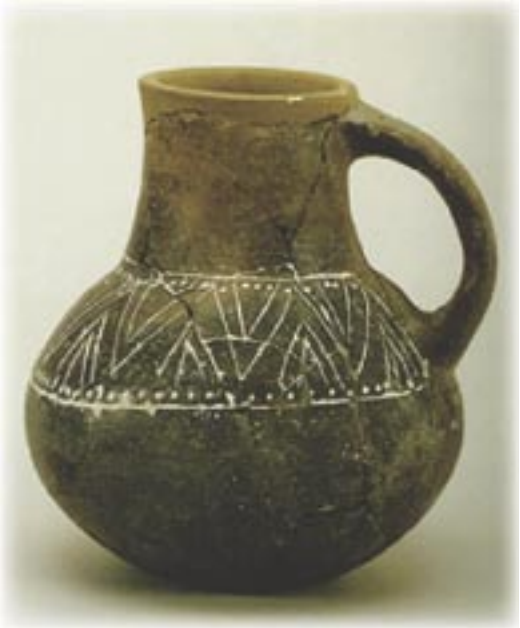

Άγιος Μάμας Χαλκιδικής. Πρόχους με εγχάρακτη διακόσμηση που τονίζεται με επίθετη λευκή ύλη. Πρώιμη Χαλκοκρατία.
Θεσσαλονίκη, Αρχαιολογικό Μουσείο

Η κεραμική παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία, τόσο στην ποιότητα του πηλού και την επεξεργασία της επιφάνειας, όσο και στα σχήματα των αγγείων.

Τα σημαντικότερα κεραμικά της περιόδου ανήκουν σε δύο χαρακτηριστικούς ρυθμούς γραπτής κεραμικής.

α) Το ρυθμό της Τίρυνθας, με σκούρα διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και

β) Το ρυθμό της Αγίας Μαρίνας με ανοιχτόχρωμη διακόσμηση σε σκούρα επιφάνεια.

Και στους δύο ρυθμούς, η σκούρα βαφή είναι ελαφρά γυαλιστερή, ενώ τα διακοσμητικά μοτίβα είναι κυρίως γραμμικά, όπως παράλληλες ή διασταυρούμενες γραμμές, ταινίες και τρίγωνα. Η διακόσμηση αυτή απαντά κυρίως σε κωνικά κύπελλα (ouzo-cups), σε κύπελλα με μια ή δύο λαβές (tankards) και πυξίδες, και θεωρείται εξέλιξη των γραπτών πρωτοβερνικωτών αγγείων (ή ως επίδραση της εγχάρακτης κεραμικής με επίθετη λευκή ύλη, γνωστής από τη δυτική Μικρά Ασία και τα νησιά του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου)

- Τα νέα στοιχεία στην κεραμική της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ, που συνδέονται με μετακινήσεις πληθυσμών, είναι η τροχήλατη γκρίζα στιλβωμένη κεραμική και η χειροποίητη κεραμική με λεπτότεχνη εγχάρακτη ή εμπίεστη διακόσμηση.

Η πρώτη απαντά σε κύπελλα και φιάλες με δύο λαβές (κάνθαροι) και αποτελεί τον πρόδρομο της μινυακής κεραμικής της Μεσοελλαδικής περιόδου (θεωρείται ότι προερχεται από τη νότια Μικρά Ασία και έφτασε στις αρχές της Πρωτοελλαδικής ΙΙΙ στην Πελοπόννησο μέσω Αττικής και Αίγινας). Η δεύτερη κατηγορία εμφανίζεται στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και θεωρείται επίδραση από τα δυτικά Βαλκάνια.

Άλλες κεραμικές κατηγορίες είναι τα πρωτοβερνικωτά αγγεία, τα σκουρόχρωμα στιλβωμένα αγγεία και τα αγγεία με απλό επίχρισμα. Χαρακτηριστικά επίσης είναι τα χονδροειδή μαγειρικά σκεύη με τις κομβιόσχημες προεξοχές.

1β. Πρωτοκυκλαδική περίοδος

Στις αρχές της περιόδου (Πρωτοκυκλαδική Ι – 3100/3000 – 2650 π.Χ.), τα κεραμικά των Κυκλάδων είναι σκουρόχρωμα με χοντρά τοιχώματα και γυαλισμένα.

Τυπικές φόρμες, είναι μπολ με στογγυλεμένο χείλος και δακτυλιόσχημες λαβές στην εξωτερική πλευρά, κολλημένες ακριβώς κάτω από το χείλος, τηγάνόσχημα σκεύη με εγχάρακτη διακόσμηση και κυλινδρικές πυξίδες.

Κυκλαδικά αγγεία - Πρωτοκυκλαδική Ι - 3000 - 2800 π.Χ. -

Τα κεραμικά που χρονολογούνται στα μέσα της περιόδου (Πρωτοκυκλαδική ΙΙ – 2650/2450 – 2400 π.Χ.), είναι πιο περίτεχνα. Οι συνηθέστερες φόρμες είναι «σαλτσιέρες», σφαιρικές πυξίδες, ραμφόστομες κανάτες, κούπες με «πόδι» (footed) και τηγανόσχημα αγγεία. Άλλα από αυτά είναι ανοιχτόχρωμα ζωγραφισμένα με μαύρο χρώμα και άλλα έχουν σκούρα γυαλισμένη επιφάνεια με εμπίεστη ή εγχάρακτη διακόσμηση. Σε όλες τις περιπτώσεις τα διακοσμητικά μοτίβα είναι γεωμετρικά, συνήθως σπείρες, μικρά τρίγωνα και ομόκεντροι κύκλοι..

Τα κεραμικά της περιόδου 2450/2400 – 2200/2150 π.Χ. (Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙα), παρουσιάζουν νέα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Είναι στην πλειοψηφία τους κόκκινα, μαύρα ή καφεκίτρινα, φτιαγμένα από πηλό διάφορης κοκκομετρίας (λεπτόκοκκο - κανονικό - χοντρόκοκκο), και πολύ καλά γυαλισμένα. Οι φόρμες, είναι διάφορα κύπελλα με μία λαβή, ιδιότυπα κυλινδρικά κύπελλα (Δέπας αμφικύπελλον) με δύο ψηλά χερώματα που σχηματίζουν καρδιά, πιατα και

ρηχά μπολ με στογγυλεμένο χείλος και πλατιά συμπαγή χερώματα κολλημένα ακριβώς κάτω απ΄ αυτό. Οι σφαιρικές πυξίδες της προηγούμενης περιόδου συνεχίζουν να παράγονται αλλά η όψη τους διαφοροποιείται: είναι μαύρες με καλογυαλισμένη επιφάνεια και διακοσμημένες με πλαστικα ή εγχάρακτα μοτίβα που μιμούνται την πλέξη των καλαθιών.

Τύποι αγγείων της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου (κατά Barber-MacGillivray 1980).

΄Εχουν βρεθεί και ελάχιστες κανάτες και «τσαγιέρες» (πυξίδες με κυλινδρική προχόη), διακοσμημένες με αυτή την τεχνική. Η ζωγραφιστή διακόσμηση περιορίζεται σε μια συγκεκριμένη κατηγορία κεραμικών, που είναι κολωνάτες κούπες με μία λαβή διακοσμημένες με σκουρόχρωμα μοτίβα σε ανοιχτόχρωμο φόντο. ΄Ενα μέρος από τα κεραμικά της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙΙα, είναι φτιαγμένα στον τροχό.

Στο τέλος της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου (Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ, 2200/2150 – 2050/2000 π.Χ.), παράγονται κεραμικά που, ανάλογα με τη διακόσμησή τους, κατατάσσονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες: 1) Τα κεραμικά με μαύρη γυαλισμένη επιφάνεια και εγχάρακτη διακόσμηση, που είναι κυρίως αγγεία σε σχήμα πάπιας, πυξίδες σε σχήμα κόλουρου κώνου και κανάτες. 2) Τα κεραμικά με ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και σκούρα ζωγραφιστή διακόσμηση, συνήθως καρινόσχημα μπολ, ραμφόσχημες κανάτες, κέρνοι (τελετουργικά αγγεία) και κούπες με μία λαβή.

1γ. Πρωτομινωική περίοδος

Η Πρωτομινωική κεραμική, είναι πιθανό να αποτελεί εξέλιξη της κεραμικής της ΄Υστερης Νεολιθικής περιόδου την οποία, ως ένα βαθμό, συνεχίζει.

Υπάρχουν όμως σημαντικές διαφοροποιήσεις και πολλά νέα στοιχεία όπως η φόρμα της κανάτας καθώς και η παραγωγή ζωγραφισμένων κεραμικών σε ευρεία κλίμακα.

Πρωτομινωικη περίοδος Ι (3300/3000 – 2700/2650 π.Χ)

Τα κεραμικά αυτής της περιόδου, ανάλογα με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, εντάσσονται σε 4 χαρακτηριστικούς ρυθμούς.

Βασιλική. Πρόχους του ρυθμού Βασιλικής. Πρωτομινωική εποχή Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο.

α) **Ρυθμός του Πύργου**: Η φόρμα που χαρακτηρίζει την κεραμική του Πύργου είναι η κύλικα, που πιθανά προέρχεται από ξύλινα πρότυπα καθώς η διακόσμηση της σκουρόχρωμης επιφάνειας αποτελεί μίμηση της υφής του ξύλου. Πολλές τέτοιες φόρμες βρέθηκαν στη βόρεια περιοχή της Κρήτης.

β) **Εγχάρακτα κεραμικά**: Τα κεραμικά αυτής της κατηγορίας έχουν επίσης σκούρα επιφάνεια. Κυρίαρχες φόρμες είναι η φιάλη (bottle) και η χαμηλή πυξίδα, που είτε έχουν εισαχθεί από τις Κυκλάδες είτε αποτελούν μίμηση των αντίστοιχων κυκλαδικών κεραμικών. Απαντώνται κυρίως στη βόρεια και βορειοανατολική Κρήτη.

γ) **Ρυθμός του Άγιου Ονούφριου**: Τα κεραμικά έχουν ανοιχτόχρωμη επιφάνεια και σκούρα διακόσμηση σε χρώμα που κυμαίνεται ανάμεσα στο καφεκόκκινο και το μαύρο, ανάλογα με τις συνθήκες ψησίματος. Χαρακτηριστικές φόρμες είναι οι κανάτες, κούπες με δύο χερώματα και μπολ. Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι ευθύγραμμα (συνήθως ομάδες διασταυρουμενων γραμμών).

δ) **Ρυθμός της Λεβήνας**: Τα κεραμικά αυτά έχουν σκούρα επιφάνεια με καφεκόκκινο επίχρισμα, ζωγραφισμένη με ανοιχτόχρωμα μοτίβα. Οι φόρμες είναι στην πλειοψηφία τους δίσκοι, πιάτα μπώλ και βάζα με στογγυλεμένη βάση. Τα διακοσμητκά μοτίβα είναι παραπλήσια με τα μοτίβα των κεραμικών του Άγιου Ονούφριου.

Πρωτομινωικη περίοδος ΙΙ (2700/2650 - 2150 π.Χ)

Η παράδοση της κεραμικής του Άγιου Ονούφριου και της Λεβήνας συνεχίζεται και στη δεύτερη φάση της Πρωτομινωικής περιόδου ενώ ο ρυθμός του Πύργου εξαφανίζεται.

Αυτή την περίοδο, αναπτύσσονται νέοι αξιόλογοι ρυθμοί:

Μόνωτο τριποδικό κύπελλο με επίθετη λευκή βαφή σε κόκκινο στιλπνό βάθος (ρυθμός Λεβήνας). Πρωτομινωική Ι περίοδος

α) Ο **γκρίζος ρυθμός** (The fine gray ware)

Κεραμικά με εξαιρετικά λεπτή υφή και γκρίζα, συνήθως γυαλισμένη, επιφάνεια. Χαρακτηριστικές φόρμες, οι σφαιρικές και κυλινδρικές πυξίδες. Η διακόσμη-

Τριποδική σφαιρική πυξίδα. Πρωτομινωική ΙΙ περίοδος Συλλογή Μητσοτάκη,

ση είναι εγχάρακτη και συνήθως αποτελείται από ευθείες γραμμές, ημικύκλια, κύκλους και κουκκίδες (dots). Κεραμικά αυτού του ρυθμού, έχουν βρεθεί σε όλη την Κρήτη.

β) Ο ρυθμός της **Βασιλικής**

Οφείλει το όνομά του στην ομώνυμη Μινωική τοποθεσία της Κρήτης. Χαρακτηριστικό αυτού του ρυθμού είναι η διάστικτη επιφάνεια των κεραμικών, αποτέλεσμα πρώιμης προσπάθειας ελέγχου του χρώματος. Το ιδιαίτερο αυτό εφέ προέκυψε από το ανομοιόμορφο ψήσιμο κεραμικών με λεπτόκοκκο επίχρισμα και πιστεύεται ότι το επιτύγχαναν αγγίζοντας την επιφάνεια του αντικειμένου με αναμμένα κάρβουνα.

Χαρακτηριστικές επίσης είναι και οι νέες φόρμες με επιμήκη κυλινδρική προχόη που ξεκινάει από το σώμα του κεραμικού και καταλήγει σε ημικυκλικό στόμιο.

Πρωτομινωικη περίοδος ΙΙΙ (2150 – 2050/2000 π.Χ)

Την τελευταία φάση της Πρωτομινωικής περιόδου, στην ανατολική Κρήτη τα αρχίζουν να παράγονται κεραμικά με σκούρο επίχρισμα, ζωγραφισμένα με ανοιχτόχρωμες γραμμές και σπείρες, ενώ παράλληλα αρχίζουν να εμφανίζονται νέα διακοσμητικά στοιχεία: Μοτίβο – σκακίερα, φυτικά μοτίβα και ροζέτες. Τα μοτίβα αυτά είναι παρόμοια με τα μοτίβα που κατασκευάζονται σε σφραγίδες.

Στη βόρεια-κεντρική Κρήτη, στην περιοχή που αργότερα θα εμφανιστεί η Κνωσός, επικρατεί η διακόσμηση με σκούρες γραμμές σε ανοιχτόχρωμο φόντο. Για πρώτη φορά εμφανίζονται «κολονάτα» ποτήρια.

2. Μέση Χαλκοκρατία 1900-1700/1600 π.Χ.

Μεσοελλαδική - Μεσοκυκλαδική - Μεσομινωική Εποχή ή Παλαιοανακτορικός Πολιτισμός.

Στη Μέση Χαλκοκρατία διακρίνουμε την εξέλιξη των πολιτισμών της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (Μεσοελλαδικός, Μεσοκυκλαδικός και Μεσομινωικός).

1α. Μεσοελλαδική περίοδος

Η κεραμική της Μεσοελλαδικής εποχής εμφανίζει αξιόλογες καλλιτεχνικές τάσεις και σημαντική τεχνολογική ανάπτυξη. Κύριο χαρακτηριστικό είναι η ευρεία χρήση του κεραμικού τροχού, ο οποίος είχε ήδη εμφανιστεί στο Αιγαίο γύρω στο 2300 π.Χ.

Η παραγωγή τροχήλατων αγγείων αυξάνεται προοδευτικά, ενώ η βελτίωση της τεχνολογίας του τροχού επιτρέπει την ταχεία κατασκευή αγγείων με λεπτά τοιχώματα και σύνθετα σχήματα.

Αγία Μαρίνα. Ραμφόστομη φιάλη. Πρωτοελλαδική ΙΙ

Θήβα. Άσκοί. Πρωτοελλαδική ΙΙ

Χαρακτηριστικό επίσης γνώρισμα της κεραμικής παραγωγής αυτής της περιόδου είναι η ύπαρξη πολλών τοπικών εργαστηρίων με χαρακτηριστική τεχνοτροπία. Η κεραμική της Πελοποννήσου διακρίνεται εύκολα από εκείνη της Στερεάς Ελλάδας, ενώ συχνά αναγνωρίζονται διαφορές και στην παραγωγή μικρότερων περιοχών, όπως μεταξύ της Αργολίδας και της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου. Αρκετά ευδιάκριτη είναι η παραγωγή του εργαστηρίου της Αίγινας, τα προϊόντα του οποίου εξάγονταν σε ευρεία ακτίνα, ασυνήθιστη για τα δεδομένα της εποχής.

- Οι δύο βασικότερες κατηγορίες της μεσοελλαδικής κεραμικής είναι η μινυακή και η αμαυρόχρωμη (mat-painted).

Η μινυακή είναι μονόχρωμη κεραμική με στιλπνή επιφάνεια που, ανάλογα με τις συνθήκες ψησίματος, μπορεί να είναι γκρίζα ή μαύρη (αναγωγή), κίτρινη ή κόκκινη (οξείδωση). Τα συνηθέστερα σχήματα μινυακών αγγείων είναι ανοιχτές φόρμες, κυρίως κύπελλα με πόδι (κολωνάτα) και κάνθαροι.

Η αμαυρόχρωμη κεραμική χαρακτηρίζεται από τη θαμπή ματ υφή των γραπτών διακοσμητικών μοτίβων, που οφείλεται στην ανάμιξη της βαφής με μαγγανιούχες χρωστικές ύλες. Στην πλειοψηφία τους, τα αγγεία αυτής της κατηγορίας έχουν ανοιχτόχρωμη επιφάνεια με σκούρα διακόσμηση αλλά υπάρχει και ένας περιορισμένος αριθμός αγγείων με σκούρα ματ επιφάνεια και ανοιχτόχρωμη ματ διακόσμηση.

Οι δύο αυτές βασικές κατηγορίες χαρακτηρίζουν την κεραμική της Μεσοελλαδικής περιόδου και παρουσιάζουν συνεχή βελτίωση τόσο στην ποιότητα κατασκευής όσο και στον εμπλουτισμό των σχημάτων των αγγείων. Σε ορισμένες περιοχές η παραγωγή τους συνεχίστηκε μέχρι και τις πρώιμες περιόδους της Ύστερης Χαλκοκρατίας.

Γύρω στο 1700 π.Χ, (αρχές της μεσοελλαδικής ΙΙΙ), η ποιότητα της κεραμικής βελτιώνεται αισθητά και εμφανίζεται ποικιλία νέων σχημάτων. Την ίδια περίοδο, είναι αισθητές οι επιδράσεις τόσο από την κυκλαδική όσο και από τη μινωική κεραμική. Η μεσοελλαδική κεραμική

Ορχομενός. Μινυακή υψίποδη φιάλη με δακτυλιόσχημο πόδι.
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

δανείζεται αυτή την εποχή διακοσμητικά μοτίβα και σχήματα αγγείων από την τέχνη των δύο αυτών νησιωτικών πολιτισμών, τα οποία συνδυάζονται με τα στοιχεία της ντόπιας παράδοσης. Από το διάστημα αυτό και μετά η κεραμική εξελίσσεται σταδιακά προς τη δημιουργία της μυκηναϊκής κεραμικής, η οποία φαίνεται ότι προέκυψε από τη συγχώνευση των ντόπιων μεσοελλαδικών στοιχείων με τις επιδράσεις της μινωικής και της κυκλαδικής τέχνης.

1β. Μεσοκυκλαδική περίοδος

Η κεραμική των αρχών της Μεσοκυκλαδικής περιόδου χαρακτηρίζεται από τα λεπτότεχνα αγγεία με κόκκινη, καστανή και μαύρη στιλβωμένη επιφάνεια που είναι κατασκευασμένα στον τροχό. Τυπικά κυκλαδικά σχήματα αυτής της κατηγορίας είναι οι φιάλες με πρόχυση και τα ωοειδή πιθάρια ενώ οι φιάλες με ψηλό πόδι μιμούνται τις μινυακές φιάλες της μεσοελλαδικής κεραμικής.

Τα αγγεία κοσμούνται με λευκή και καστανή (σπανιότατα και με μαύρη) γραπτή διακόσμηση. Τα διακοσμητικά θέματα είναι κυρίως γραμμικά (γραμμές, ημικύκλια, σπείρες), ενώ στα τέλη της Μεσοκυκλαδικής περιόδου εμφανίζονται τα φυλλόσχημα διακοσμητικά θέματα, καθώς και παραστάσεις πτηνών.

Μια άλλη κατηγορία, είναι τα αγγεία με παράλληλες αυλακώσεις.

Η πιο αντιπροσωπευτική κατηγορία κεραμικών της Μεσοκυκλαδικής περιόδου είναι τα λευκά αγγεία, που είναι φτιαγμένα από λεπτόκοκκο καθαρό πηλό και έχουν λεπτά τοιχώματα, υπόλευκη ή κιτρινωπή επιφάνεια και γραπτή, αμαυρή (θαμπή) καστανόμαυρη διακόσμηση.

Μήλος, Φυλακωπή. Πήλινη πρόχους με απεικόνιση πτηνού. Μεσοκυκλαδική περίοδος
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Μήλος, Φυλακωπή. Πήλινο κυλινδρικό πόδι αγγείου, με απεικόνιση ψαράδων. Τέλη Μεσοκυκλαδικής περιόδου
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Στα μέσα της περιόδου, εμφανίζεται ο μαύρος και κόκκινος ρυθμός, με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό το συνδυασμό της σκουρόχρωμης διακόσμησης με κόκκινα στιλβωμένα μοτίβα.

Οι κυριότερες φόρμες είναι φιάλες, απλές ή ραμφόστομες πρόχοι, μαστοπρόχοι και πιθάρια, και κοσμούνται με αφηρημένα καμπυλόγραμμα ή φυτικά σχέδια, που θυμίζουν τα κρητικά αγγεία της Μεσομινωικής ΙΙ-ΙΙΙ. Σπανιότερα απαντώνται και εικονιστικά θέματα, όπως πτηνά, δελφίνια, κ.ά.

Στα τέλη της Μεσοκυκλαδικής περιόδου αναπτύσσεται στη Φυλακωπή Μήλου η λεγόμενη υστερότερη ντόπια κεραμική, με χαρακτηριστικό αγγείο το ημισφαιρικό κύπελλο.

Η κατηγορία αυτή συγγενεύει με τα λευκά αγγεία και είναι πρόδρομος της μηλιακής κεραμικής της Υστεροκυκλαδικής Ι.

1γ. Μεσομινωική Εποχή ή Παλαιοανακτορικός Πολιτισμός

• Η κεραμική της Μεσομινωικής Ια (2050/2000-2000/1950 π.Χ), αποτελεί απ' ευθείας εξέλιξη της κεραμικής της Πρωτομινωικής ΙΙΙ.

Τα σκεύη χρησιμοποιούνται όπως και πριν ως μαγειρικά και επιτραπέζια αλλά τώρα κατασκευάζονται και ειδικά αγγεία κατάλληλα για την αποθήκευση και τη μεταφορά των υγρών αγροτικών προϊόντων. Ταυτόχρονα παρατηρείται συχνότερη χρήση πήλινων λαρνάκων και πί-

Φαιστός. Πίθος με γραπτή διακόσμηση θαλάσσιου θέματος.
Παλαιοανακτορική περίοδος.

θων για τις ταφές των νεκρών, ενώ άρχισε να εμφανίζεται μία μεγάλη ποικιλία ειδικών σκευών για τελετουργικές χρήσεις.

Αντιπροσωπευτικά δείγματα της κεραμικής αυτής της περιόδου έχουν βρεθεί στην Κνωσό και στη δυτική Κρήτη στις τοποθεσίες Μοχλό, Βασιλική, Μεσάρα και Μάλια.

Στο σύνολό της, η κεραμική της Μεσομινωικής Ια είναι χειροποίητη ενώ στα περισσότερα αγγεία συνεχίζεται η παράδοση της σκούρας γραπτής διακόσμησης σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια, ειδικά στην περιοχή της Κνωσού.

Αυτή την εποχή εμφανίζεται για πρώτη φορά, (αν και σε περιορισμένη κλίμακα), η πολυχρωμία, δηλαδή η ταυτόχρονη χρήση λευκού και κόκκινου/πορτοκαλί χρώματος στη γραπτή διακόσμηση σκουρόχρωμων αγγείων.

Την ίδια περίοδο εμφανίζεται ενας ιδιαίτερος τύπος ανάγλυφης διακόσμησης γνωστός ως «barbotine» και γινόταν με μικρά επίθετα σφαιρίδια ή κωνους απο πηλό που τα τοποθετούσαν σε ζώνες ή κυματισμούς στην επιφάνεια του αγγείου.

Το κύπελλο με τα ευθύγραμμα τοιχώματα (γνωστό ως κύπελλο Βαφειού) εμφανίζεται για πρώτη φορά.

Η μεγαλύτερη πάντως διαφορά από την κεραμική της Πρωτομινωικής ΙΙΙ, είναι η ευρεία πλέον χρήση της καμπυλόγραμμης διακόσμησης, ενώ στην ανατολική Κρήτη εμφανίζονται τα πρώτα φυσιοκρατικά (ιδιαίτερα φυτικά) μοτίβα.

• Η κεραμική της Μεσομινωικής Ιβ (2000/1950-1900/1850 π.Χ) χαρακτηρίζεται από τη χρήση του «γρήγορου» τροχού, την προοδευτική λέπτυνση των τοιχωμάτων των αγγείων, την πιο περίπλοκη πολύχρωμη διακόσμηση αλλά και από την εμφάνιση νέων στοιχείων στις φόρμες που υποδηλώνουν μίμηση των έργων της μεταλλοτεχνίας.

Η κεραμική, στη διάρκεια της Μεσομινωικής ΙΙα&β (1900/1850-1750/1720 π.Χ) ανάγεται σε υψηλή τέχνη. Τα περίφημα «ωοκέλυφα» αγγεία από τις Καμάρες (eggshell ware), είναι έργα πρωτοφανούς τεχνικής και καλλιτεχνικής ποιότητας.

Η δημιουργία επιτραπέζιων σκευών τόσο υψηλής ποιότητας, διακοσμημένων με περίπλοκα αφηρημένα και φυσιοκρατικά μοτίβα, υπαγορεύεται απο τις αυξημένες απαιτήσεις και την κουλτούρα των ανακτορικών κέντρων, όπου και κατασκευάζονταν. Πέρα από την υψηλής ποιότητας κατασκευή, σημαντικό χαρακτηριστικό των αγγείων αυτής της περιόδου, είναι η πλού-

Φαιστός. Κύπελλο με διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού. 1800-1700 π.Χ.
Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο

Κνωσός. Ωοκέλυφο κύπελλο καμαραϊκού ρυθμού. Μεσομινωική ΙΙ περίοδος
Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο

σια πολύχρωμη διακόσμηση σε σκούρα επιφάνεια, με χρήση άφθονου άσπρου χρώματος και πολλών αποχρώσεων του κόκκινου του πορτοκαλί και του κίτρινου.

Η πλουσιότερη ποικιλία τέτοιων αγγείων προέρχεται από τη Φαιστό και τη Μεσάρα στη νότια Κρήτη, περιοχές στις οποίες η κεραμική τέχνη έφτασε στο απόγειό της.

• Στη Μεσομινωική ΙΙΙα&β (1750/1720-1700/1675 π.Χ), η κεραμική συνεχίζει να διατηρεί την υψηλή ποιότητα κατασκευής αλλά υστερεί σε λάμψη και ζωντάνια και δείχνει μουντή και άτονη συγκριτικά με την κεραμική της προηγούμενης περιόδου. Τα περισσότερα σκεύη είναι άβαφα ή καλυμμένα με μονόχρωμο επίχρισμα ή ζωγραφισμένα με λευκά μοτίβα σε σκούρα επιχρισμένη επιφάνεια. Η πολυχρωμία σπανίζει.

Αυτή την περίοδο είναι εμφανής η εξάπλωση και η επίδραση της Μινωικής κουλτούρας στην περιοχή του νότιου Αιγαίου.

3. Ύστερη Χαλκοκρατία 1700/1600-1100 π.Χ.

Υστεροελλαδική - Υστεροκυκλαδική - Υστερομινωική Εποχή ή Νεοανακτορικός Πολιτισμός

Στην Ύστερη Χαλκοκρατία ή Υστεροελλαδική Εποχή έχουμε την απόλυτη κυριαρχία του Μυκηναϊκού Πολιτισμού, αρχικά στην ηπειρωτική Ελλάδα και στη συνέχεια σε όλο το χώρο του Αιγαίου, ιδιαίτερα μετά το 1450 π.Χ. Ο Μινωικός πολιτισμός παρακμάζει και Κρήτη θα βρεθεί κάτω από την κυριαρχία των Ελλήνων Μυκηναίων.

3α. Υστεροελλαδική περίοδος

Κατά τη διάρκεια της Υστεροελλαδικής Ι στην ηπειρωτική Ελλάδα εξακολουθεί να κατασκευάζεται η μινυακή και η αμαυρόχρωμη κεραμική, δηλαδή οι βασικοί ρυθμοί της Μέσης Χαλκοκρατίας. Τα μινυακά αγγεία γίνονται στιλπνότερα και κατασκευαστικά αρτιότερα ενώ η αμαυρόχρωμη κεραμική εμπλουτίζεται με πολύχρωμη, μαύρη, κόκκινη και λευκή διακόσμηση.

Η ανάπτυξη της τοπικής κεραμικής συνδυάζεται με την υιοθέτηση στοιχείων από τη σύγχρονη μινωική και κυκλαδική κεραμική. Από τις Κυκλάδες υιοθετείται η εικονιστική διακόσμηση, ενώ από τη μεσομινωική κεραμική η χρήση της λευκής βαφής που χαρακτήριζε τον καμαραϊκό ρυθμό.

Παράλληλα εμφανίζεται ένας νέος ρυθμός στον οποίο η διακόσμηση γίνεται με σκοτεινόχρωμη λαμπερή βαφή που διακρίνεται εύκολα από την αμαυρόχρωμη.

Άγγεία της Υστεροελλαδικής Ι περιόδου: κύπελλο τύπου Βαφειού (Ηλεία) και αλάβαστρο (Μυκήνες).

Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση νέων διακοσμητικών μοτίβων, όπως οι οφθαλμωτές σπείρες, τα ζεύγη κύκλων και οι διπλοί πελέκεις, που φανερώνουν τη σαφή επίδραση της μινωικής κεραμικής.

Οι φόρμες των αγγείων συνεχίζουν για ένα διάστημα την μεσοελλαδική παράδοση ενώ εμφανίζονται και νέες όπως το αλάβαστρο, τα κύπελλα τύπου Βαφειού, οι πιθαμφορείς, οι γεφυρόστομοι αμφορείς και οι υψηλές πρόχοι, φόρμες φανερά επηρεασμένες από τη μινωική κεραμική.

Στην διάρκεια της **Υστεροελλαδικής ΙΙ**, εξελίσσεται η κεραμική της προηγούμενης περιόδου, ενώ η διακόσμηση εμπλουτίζεται συνεχώς με νέα μοτίβα, κυρίως φυτικά, που δείχνουν τη συνεχιζόμενη επίδραση της μινωικής κεραμικής. Όμως, η διακόσμηση των μυκηναϊκών αγγείων διαφέρει από τα μινωικά πρότυπα στο ότι η διακόσμηση δεν είναι ελεύθερα τοποθετημένη γύρω από το σώμα του αγγείου, αλλά αρκετά σχηματοποιημένη και τοποθετημένη με μια οργανωτική διάθεση.

Αυτή την περίοδο εμφανίζεται ένας νέος κομψός τύπος αγγείου, η λεγόμενη εφυραϊκή κύλικα, εξέλιξη της μεσοελλαδικής υψίποδης κύλικας, φόρμα στην οποία είναι φανερή η συνύπαρξη της μινωικής διάθεσης για ελεύθερη ζωγραφική απόδοση με τη σαφή αφαιρετική τάση των μυκηναϊκών εργαστηρίων.

Η κεραμική της **Υστεροελλαδικής ΙΙΙ**, εμφανίζει ομοιομορφία και τυποποίηση των αγγείων, χαρακτηριστικά που θα επικρατήσουν σε όλο το διάστημα της μυκηναϊκής ακμής. Η μίμηση των φυσιοκρατικών μινωικών προτύπων υποχωρεί και σταδιακά εξαφανίζεται και κυριαρχεί πλέον μια αυστηρή αφαιρετική απόδοση των μοτίβων, η οποία δεν υστερεί καθόλου σε κομψότητα. Η ποιότητα της κεραμικής έφτασε σε πολύ υψηλά επίπεδα κυρίως λόγω της χρήσης καθαρού πηλού και της τελειοποιημένης όπτησης που γινόταν σε κλιβάνους με υψηλές θερμοκρασίες.

Από την **Υστεροελλαδική ΙΙΙΑ**, η διακόσμηση της κεραμικής εξελίσσεται με γρήγορους

ρυθμούς, και παρατηρείται συνεχής ανανέωση τόσο των μοτίβων όσο και της διάταξης τους στην επιφάνεια του αγγείου. Χαρακτηριστικοί ρυθμοί της περιόδου είναι ο «διακοσμητικός» και ο «εικονιστικός». (Η θεματολογία εικονιστικού ρυθμού περιλαμβάνει συμβατικές αποδόσεις ανθρώπινων μορφών σε άρματα και σχηματικές απεικονίσεις του τοπίου. Η ταφική θεματολογία των σκηνών θυμίζει έντονα τους κρατήρες της Γεωμετρικής εποχής, οι οποίοι απεικονίζουν σκηνές από ταφικές τελετουργίες).

Τύποι της υστεροελλαδικής ΙΙΒ-ΙΙΙΑ1 κεραμικής

Παράλληλα εμφανίζεται μία νέα διακοσμητική τεχνοτροπία με πυκνά δικτυωτά ή φολιδωτά μοτίβα να καλύπτουν ολόκληρη την επιφάνεια των αγγείων.

Τυπικά σχήματα αγγείων είναι ο ψευδόστομος αμφορέας, τα αλάβαστρα και οι πιθαμφορείς, ενώ τα συνηθέστερα αγγεία πόσης είναι οι σκύφοι και οι κύλικες.

Κατά την **Υστεροελλαδική ΙΙΙΒ**, τα αγγεία άρχισαν να διακοσμούνται με πυκνές οριζόντιες ταινίες και γραμμές, οι οποίες περιόριζαν τα ελεύθερα εικονιστικά θέματα στη ζώνη του ώμου. Παρά τη σχετική αυτή τυποποίηση, η διακόσμηση διατήρησε την κομψότητα και την επισημότητά της.

Μετά την καταστροφή των μυκηναϊκών ανακτόρων γύρω στο 1200 π.Χ. τα κεραμικά εργαστήρια συνέχισαν την παραγωγή τους χωρίς τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας. Αυτό το διάστημα παρατηρείται μια ανανέωση της κεραμικής με την εισαγωγή νέων τοπικών στοιχείων.

Ο εικονιστικός ρυθμός συνεχίζεται ενώ εμφανίζονται και δύο νέοι, ο "πυκνός ρυθμός" και ο "ρυθμός της σιταποθήκης". Ο πυκνός ρυθμός χαρακτηρίζεται από πυκνά σχέδια και εικονιστικές παραστάσεις σε μία ζώνη του αγγείου, ενώ ο "ρυθμός της Σιταποθήκης" ή του "Σιτοβολώνος" έχει πολύ απλή διακόσμηση από οριζόντιες ή κυματοειδείς ταινίες.

Παράλληλα απαντάται ο νησιωτικής προέλευσης "ρυθμός του πολύποδος" με θαλάσσια

θέματα, καθώς και ο "κροσσωτός ρυθμός" με πυκνά κροσσωτά μοτίβα, που προέρχεται από την Κρήτη.

Μετά τη σύντομη αυτή ανανέωση η μυκηναϊκή κεραμική χάνει οριστικά την ποικιλία και την ποιότητά της. Συνεχίζεται μόνο ο "ρυθμός του Σιτοβολώνος" που θα διατηρηθεί μέχρι την Υπομυκηναϊκή περίοδο.

3β. Υστεροκυκλαδική περίοδος

Η κεραμική της Υστεροκυκλαδικής Ι, χαρακτηρίζεται από την ανάμιξη των τοπικών παραδόσεων της Μεσοκυκλαδικής περιόδου με μινωικά και μυκηναϊκά στοιχεία.

Τα τοπικά χαρακτηριστικά διατηρούνται περισσότερο στην κεραμική της Φυλακωπής Μήλου, η οποία αποτελεί εξέλιξη του τοπικού κυκλαδικού "λευκού ρυθμού" της Μέσης Χαλκοκρατίας. Η κεραμική της Αγίας Ειρήνης διακοσμείται κυρίως με κόκκινο, μαύρο και σπανιότερα με λευκό χρώμα.

Θήρα, Ακρωτήρι. Πήλινη κύμβη με πολύχρωμη απεικόνιση δελφινιών και αγριμιών. Υστεροκυκλαδική Ι περίοδος
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Θήρα, Ακρωτήρι. Πρόχους της Μεσοκυκλαδικής περιόδου (αριστερά) και μαστοπρόχους της Υστεροκυκλαδικής Ι (δεξιά).
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

Χαρακτηριστικά σχήματα των αγγείων είναι οι ραμφόστομες και οι γεφυρόστομες πρόχοι, ενώ στη διακόσμηση συνηθίζονται τα κυκλικά μοτίβα, οι φυλλόσχημες ταινίες και ο συνδυασμός κόκκινης και μελανής βαφής. Δημοφιλή είναι και τα φυσιοκρατικά θέματα, φανταστικά όντα και μορφές που προέρχονται ίσως από μυθολογικούς κύκλους.

Οι μινωικές και μυκηναϊκές επιδράσεις συνεχίζονται και στην κεραμική της Υστεροκυκλαδικής ΙΙ περιόδου.

Κατά την Υστεροκυκλαδική ΙΙΙ, σύμφωνα με τα ευρήματα της Φυλακωπής και της Αγίας Ειρήνης, η κυκλαδική κεραμική αντικαθίσταται σε μεγάλο ποσοστό από τα προϊόντα των μυκη-

Ζάκρος. Ρυτό θαλάσσιου ρυθμού. Υστερομινωική ΙΒ περίοδος
Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο

ναϊκών εργαστηρίων και η τοπική παραγωγή υιοθετεί τα χαρακτηριστικά της μυκηναϊκής, τόσο στη διακόσμηση όσο και στους τύπους των αγγείων.

Από τα μέσα του 13ου αιώνα π.Χ., αρχίζουν να ενδυναμώνονται τα τοπικά στοιχεία, καθώς οι Μυκήνες παρακμάζουν και η εισαγωγή μυκηναϊκών κεραμικών περιορίζεται.

Στη διάρκεια της Υστεροκυκλαδικής ΙΙΙΓ αναπτύσσεται, ένας νέος θαλάσσιος ρυθμός που προέρχεται μάλλον από την Κρήτη και είναι γνωστός ως "Μυκηναϊκή ή Αιγαιακή Κοινή". Χαρακτηριστικά αγγεία αυτού του ρυθμού αυτού είναι οι ψευδόστομοι αμφορείς με διακόσμηση χταποδιών, οι πρόχοι με ενσωματωμένο ηθμό, οι φλάσκες και οι πλούσια διακοσμημένοι κάλαθοι.

3γ. Υστερομινωική Εποχή ή Νεοανακτορικός Πολιτισμός

Την περίοδο αυτή χαρακτηριστική είναι η επικράτηση του κνωσιακού κεραμικού εργαστηρίου που διακινούσε τα προϊόντα του σε όλη τη μινωική επικράτεια.

Στην κεραμική παράδοση συντελούνται σημαντικές αλλαγές καθώς και βελτίωση της ποιότητας που εν μέρει οφείλονται σε μια νέα τεχνική παραγωγής. Ο πηλός της εποχής είναι καθαρός από προσμίξεις, τα τοιχώματα των αγγείων είναι συμπαγή και η επιφάνεια λεία και στιλπνή. Τα κεραμικά σκεύη ψήνονταν σε μικρές κτιστές εστίες, σε λιθόκτιστους αψιδωτούς θαλάμους και πιθανόν σε κλιβάνους που είχαν αεραγωγούς για την καλύτερη κυκλοφορία του αέρα.

Κατσαμπάς. Πρόχους ανακτορικού ρυθμού με πλαστικά εξάρματα. Υστερομινωική ΙΙ περίοδος.
Ηράκλειο, Αρχαιολογικό Μουσείο

Σημαντική καινοτομία της περιόδου είναι η χρήση ενός νέου είδους στιλβωμένου επιχρίσματος, που έδινε στην επιφάνεια των αγγείων μια στιλπνή όψη. Η σημαντικότερη όμως αλλαγή σημειώνεται στα χρώματα και την τεχνοτροπία της διακόσμησης των αγγείων που από «ανοικτό σε σκούρο» μετατρέπεται σε «σκούρο επάνω σε ανοικτό». Η νέα αυτή τεχνοτροπία εξαπλώθηκε ραγδαία και η διάδοσή της έγινε αισθητή τόσο στα ανακτορικά όσο και στα μικρότερα εργαστήρια δίνοντας ώθη-

ση στην επινόηση νέων σχημάτων και διακοσμητικών μοτίβων

Τα διακοσμητικά θεματα των αγγείων αποτελουν εξέλιξη των θεμάτων της μεσομινωικής κεραμικής. Από τους ρυθμούς της προηγούμενης περιόδου διαδόθηκε σε ευρεία κλίμακα ο ρυθμός του χελωνίου και ο ρυθμός με τη σκοτεινή διακόσμηση σε ανοιχτόχρωμη επιφάνεια.

Επίπεδη πυξίδα αττικού εργαστηρίου. 750-735 π.Χ. Φέρει πώμα με τέσσερα άλογα στο κέντρο και διακοσμείται με μαιάνδρους και ζιγκ-ζαγκ
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Τον 11ο αιώνα π.Χ, τα ανάκτορα και οι δομές της μυκηναϊκής εξουσίας που έδιναν ως τότε ώθηση στην ανάπτυξη των τεχνών καταστρέφονται, αλλά οι τοπικές κοινωνίες -αν και συρρικνωμένες- συνεχίζουν να ζουν με τον ίδιο περίπου τρόπο και η κεραμική εξακολουθεί να παράγεεται.

Από τα μισά του 11ου αιώνα και μέχρι το τέλος του 10ου αναπτύχθηκε μία καινούργια τεχνοτροπία κεραμικής, που ονομάζεται πρωτογεωμετρική και της οποίας η εξέλιξη φαίνεται καλύτερα στην Αττική. Από το 900 ως το 700 περίπου π.Χ. η κεραμική αυτή εξελίχθηκε σχετικά αργά και οδήγησε στην καθαρά γεωμετρική τεχνοτροπία. Διακρίνονται τρεις φάσεις ανάπτυξης: η πρώιμη, η μέση και η ύστερη.

Οι καινοτομίες του γεωμετρικού ρυθμού περιλαμβάνουν τη χρήση του πολλαπλού πινέλου και του διαβήτη και την επαναφορά της εικονιστικής διακόσμησης που όμως, είναι αυστηρά σχηματοποιημένη και αφαιρετική και δεν είναι κατάλληλη για αφηγηματικές σκηνές.

Αττικός τεφροδόχος αμφορέας της Πρώιμης Γεωμετρικής εποχής. 860-840 π.Χ.
Αθήνα, Αρχαιολογικό Μουσείο Κεραμεικού

Πρωτογεωμετρική 1050-900 π.Χ. Η αττική πρωτογεωμετρική κεραμική φαίνεται οτι αποτελεί συνέχεια της υπομυκηναϊκής. Τα πιο αντιπροσωπευτικά πρωτογεωμετρικά αγγεία βρέθηκαν στο νεκροταφείο του Κεραμεικού. Πρόκειται για αμφορείς με λαιμό, αμφορείς με λαβές στην κοιλιά, υδρίες, ληκύθους, οινοχόες με τριφυλλόσχημο στόμιο, καλάθους που θυμίζουν το ομώνυμο σκεύος από καλάμι, πυξίδες, σκύφους, κανθάρους και κύπελλα. Σπανιότερα εμφανίζονται ζωόμορφα αγγεία σε σχήμα πάπιας ή ελαφιού. Τυπική διακόσμηση τα ομόκεντρα ημικύκλια και κύκλοι, μοτίβα γραμμικά και "σκακιέρας" ενω εμφανίζονται και τα πρώτα δείγματα εικονιστικής διακόσμησης. Προς το τέλος της πρωτογεωμετρικής φάσης ένα μεγάλο μέρος της επιφάνειας του αγγείου καλύπτεται με μαύρο χρώμα, συνήθεια που θα συνεχιστεί και στην ακόλουθη φάση, στην πρώιμη γεωμετρική.

Χαρακτηριστικό της **Πρώιμης γεωμετρικής** (900-850 π.Χ.) είναι η διακόσμηση με ζιγκζαγκ, καμπύλες γραμμές και μαιάνδρους. Συνήθη σχημάτα είναι οι κρατήρες, οι άποδοι σκύφοι και οι οξυπύθμενες πυξίδες.

Κατά τη **Μέση γεωμετρική** (850-760 π.Χ) η επιφάνεια των αγγείων διαιρείται σε περισσότερες ζώνες και διακοσμείται με δέσμες παράλληλων γραμμών. Τυπικά διακοσμητικά μοτίβα είναι ο μαίανδρος, τα άγκιστρα και ο συνδυασμός τριγώνων και ρόμβων ενώ οι μορφές ανθρώπων και ζώων είναι ακόμη αρκετά σπάνιες. Νέοι τύποι αγγείων εμφανίζονται, όπως ο κρατήρας με το πρόσθετο στέλεχος στήριξης μεταξύ της λαβής και του χείλους, η κανάτα με το φαρδύ λαιμό και η επίπεδη πυξίδα με την τορνευτή λαβή στο πώμα.

Τα περισσότερα αγγεία και της **΄Υστερης γεωμετρικής** (760-700 π.Χ.) προέρχονται από τα νεκροταφεία του Κεραμεικού, του Θορικού, της Ελευσίνας και του Μυρρινούντα. Πολλά από αυτά ήταν επιτύμβια μνημεία και έχουν πολύ μεγάλο μεγέθος. Χαρακτηριστικά, οι αμφορείς με λαιμό και οι κρατήρες συνηθίζονται στους ανδρικούς τάφους, ενώ οι αμφορείς με λαβές στην κοιλιά στους γυναικείους. Οι εικονιστικές παραστάσεις καταλαμβάνουν μεγαλύτερο τμήμα της επιφάνειας του αγγείου, αντικαθιστώντας τα παραπληρωματικά κοσμήματα. Για πρώτη φορά ξεχωρίζει η τεχνοτροπία συγκεκριμένων αγγειογράφων, όπως ο "ζωγράφος του Διπύλου" και ο "ζωγράφος του Hirschfeld".

Νέες φόρμες της περιόδου είναι τα ανοιχτά κωνικά κύπελλα, τα πιάτα, οι κοτύλες και οι κρατήρες με υψηλή διάτρητη βάση.

ΑΡΧΑΪΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Το πέρασμα από τη γεωμετρική κεραμική στην ανατολίζουσα τεχνοτροπία είναι ομαλό. Στην Ανατολική Ελλάδα αναπτύχθηκαν πολλά τοπικά εργαστήρια, με ξεχωριστά εκείνα της Μιλήτου και των Κλαζομενών

Το σημαντικότερο όμως κέντρο κεραμικής, σχεδόν για ολόκληρο τον 7ο αιώνα π.Χ., ήταν η Κόρινθος, όπου και χρησιμοποιείται για πρώτη φορά η μελανόμορφη τεχνική, σημαντική για την ανάπτυξη της ακρίβειας και της εκφραστικότητας στην αγγειογραφία. Τα νέα στοιχεία αξιοποιήθηκαν στην Αθηναϊκή κεραμική και οδήγησαν στη διαμόρφωση και ανάπτυξη του μελανόμορφου ρυθμού.

Παρα τη μεταγενέστερη εμφάνιση του ερυθρόμορφου ρυθμού, μελανόμορφα αγγεία συνέχισαν να παράγονται για περίπου μισό ακόμα αιώνα.

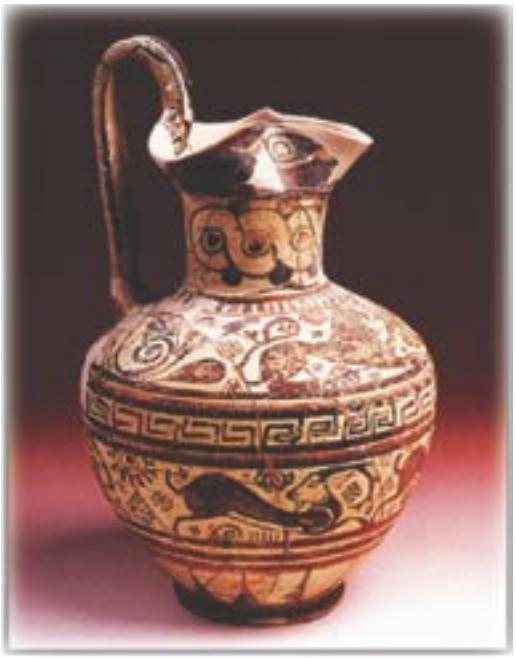

Τρίλοβη οινοχόη του ρυθμού των αιγάγρων, μάλλον βορειοϊωνικού εργαστηρίου
Δήλος, Αρχαιολογικό Μουσείο

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Στον ανατολικό Ελλαδικό χώρο, το πέρασμα από την γεωμετρική στην αρχαϊκή κεραμική αντιπροσωπεύεται κυρίως από τις "κυλίκες με πουλιά ή ρόδακες" που πρωτοεμφανίστηκαν στη Ρόδο στις αρχές του 7ου αιώνα π.Χ. και στη συνέχεια παράγονταν σε περισσότερα κέντρα με σπουδαιότερο εκείνο της περιοχής των Κλαζομενών. Η παραγωγή τους σταμάτησε γύρω στα 600 π.Χ.

΄Ενας άλλος τύπος γραπτής κεραμικής από την ανατολική Ελλάδα είναι ο λεγόμενος "ρυθμός των αιγάγρων", ο οποίος παραγόταν σε πολλά εργαστήρια μεταξύ του 650 και 550 π.Χ. Οι μορφές σχεδιάζονται με μελανό χρώμα πάνω στην υπόλευκη επιχρισμένη επιφάνεια του αγγείου. Η κεραμική του ρυθμού των αιγάγρων εξαπλώθηκε από την ανατολική Μεσόγειο και τον Εύξεινο Πόντο ως την Ιταλία και τη βόρεια Αφρική.

Σημαντικά κέντρα ανάπτυξης αυτού του τύπου κεραμικής υπήρξαν η Χίος, οι Κλαζομενές και η Μίλητος.

ΠΡΩΤΟΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ και ΚΟΡΙΝΘΙΑΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Το 730 π.Χ. περίπου εμφανίζεται στην Κόρινθο ο μελανόμορφος ρυθμός, και αναπτύσσεται η

λεγόμενη ανατολίζουσα τεχνοτροπία, προερχόμενη ίσως από ανατολικές επιδράσεις, πιθανά από ανάλογη εργασία σε μέταλλο ή ελεφαντοστό. Κυριαρχούν οι καμπύλες γραμμές καθώς και παραστάσεις ζώων και φυτών. Χαρακτηριστικό είναι το μικρό μέγεθος των αγγείων, που στην πλειοψηφία τους είναι αρύβαλλοι, μυροδοχεία που χρησιμοποιούσαν οι αθλητές για να τοποθετούν το λάδι.

Η διακόσμηση σχεδιάζεται σαν σκιαγραφία στην επιφάνεια του άψητου κεραμικού και στη συνέχεια χαράσσονται οι λεπτομέρειες με ένα αιχμηρό εργαλείο. Η κορινθιακή κεραμική χωρίζεται σε δύο μεγάλες περιόδους: την πρωτοκορινθιακή από το 720 έως το 625 π.Χ. και την κορινθιακή από το 625 μέχρι το 535 π.Χ.. Η κάθε περίοδος διήρκεσε περίπου έναν αιώνα:

Πρωτοκορινθιακή

Πρώιμη πρωτοκορινθιακή ή περίοδος των σφαιρικών αρυβάλλων, 720-690 π.Χ. Αρύβαλλοι και κοτύλες διακοσμούνταν με ζώα και φυτά -πραγματικά ή φανταστικά- συχνά ζωντανεμένα με επίθετα χρώματα.

Μέση πρωτοκορινθιακή Ι ή περίοδος των ωοειδών αρυβάλλων Ι, ή περίοδος του Α' μελανόμορφου ρυθμού, 690-670 π.Χ. Το σχήμα των αρυβάλλων διαφοροποιείται καθώς και τα διακοσμητικά θέματα. Τα φυτικά μοτίβα και τα ζώα υποχωρούν σε δευτερεύουσες ζώνες, και η κυρίως επιφάνεια του αγγείου καταλαμβάνεται από αφηγηματικές σκηνές.

Μέση πρωτοκορινθιακή ΙΙ ή περίοδος των ωοειδών αρυβάλλων, ή περίοδος του Β' μελανόμορφου ρυθμού, 670-650 π.Χ. Είναι η περίοδος ακμής της πρωτοκορινθιακής αγγειογραφίας.

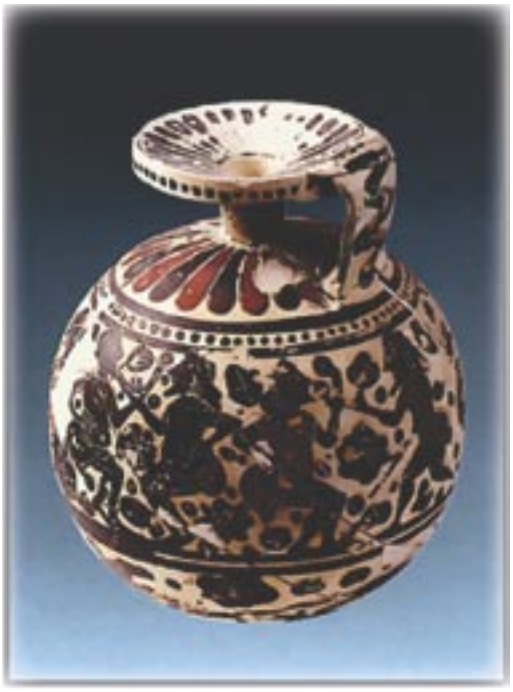

Σφαιρικός κορινθιακός αρύβαλλος από το Ηραίο της Δήλου
Δήλος, Αρχαιολογικό Μουσείο

Οι μορφές αποκτούν φυσικότητα και αποδίδονται με σχολαστική ακρίβεια, ενώ η αίσθηση του βάθους αποδίδεται επιτυχώς με το «τέχνασμα» της αλληλοεπικάλυψης των μορφων.

΄Υστερη πρωτοκορινθιακή ή περίοδος των απιόσχημων αρυβάλλων, 650-625 π.Χ. Είναι περίοδος πειραματισμών με επίθετα χρώματα, που οδήγησε στη δημιουργία μιας ιδιότυπης πολυχρωμίας. Στην περίοδο αυτή ανήκουν εξαίρετα αγγεία, όπως η όλπη Chigi, με χαρακτηριστικό τη ρεαλιστική απόδοση των μορφών και την σχεδόν παντελή απουσία διακοσμητικών μοτίβων.

Κορινθιακή

Μεταβατική, 625-610 π.Χ. Σε γενικές γραμμές συνεχίζεται η παράδοση της προηγούμενης περιόδου,

αλλά είναι έντονα αισθητή μια τάση για σχηματοποίηση και άψυχη επανάληψη. Πρώιμη κορινθιακή, 610-580 π.Χ. Σ΄αυτή τη φάση οι διακοσμητικές ζωφόροι ζώων γεμίζονται με διάφορα μοτίβα και κυρίως ρόδακες, ενώ τα μεγάλα αγγεία -όπως ο κιονωτός κρατήρας- εξακολουθούν να κοσμούνται με διηγηματικές σκηνές, αλλα απλουστευμένες και αφρόντιστες.

Μέση κορινθιακή, 580-555 π.Χ. Στη φάση αυτή τα σώματα των ζώων επιμηκύνονται, για να γεμίζουν εύκολα τις ζωφόρους, ενώ ακόμα και οι ρόδακες μετασχηματίζονται σταδιακά σε απλές κουκκίδες.

΄Υστερη κορινθιακή, 555-535 π.Χ. Είναι η περίοδος παρακμής της κορινθιακής κεραμικής. Πέρα από κάποια αγγεία – μιμήσεις της Αθηναϊκής τέχνης και ορισμένες ενδιαφέρουσες παραστάσεις με χρήση λευκού και κόκκινου επίθετου χρώματος, η υπόλοιπη κεραμική παραγωγή είναι ασήμαντη και απευθύνεται στην τοπική κυρίως κατανάλωση.

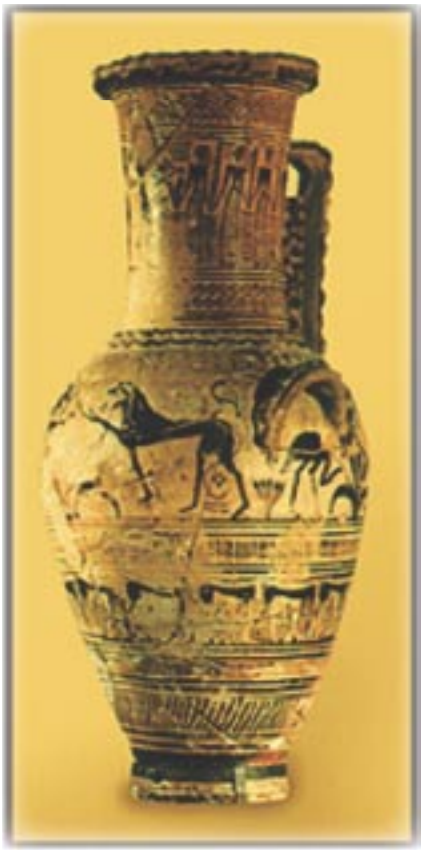

Η Υδρία του Αναλάτου. Στο λαιμό εικονίζεται χορός ανδρών και γυναικών. Αρχές 7ου αιώνα π.Χ
Αθήνα, Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο

ΠΡΩΤΟΑΤΤΙΚΟΣ ΡΥΘΜΟΣ

Η αττική αγγειογραφία του 7ου αιώνα π.Χ., μπορεί να θεωρηθεί ο αντίποδας της πρωτοκορινθιακής. Χαρακτηριστικά είναι τα μεγάλα σχήματα αγγείων, τα οποία επιτρέπουν την ελεύθερη ανάπτυξη μνημειωδών μορφών και προσφέρονται για κάθε είδους πειραματισμούς. Χαρακτηριστική είναι επίσης η διάκριση των όψεων του αγγείου σε κύρια και δευτερεύουσα.

Τα διακοσμητικά θέματα αντλούνται από τη μυθολογία, ενώ οι μορφές είναι γωνιώδεις υποδηλώνοντας τις γεωμετρικές τους καταβολές.

Ο αφηγηματικός χαρακτήρας των σκηνών καθώς και η απόρριψη κάθε είδους σύμβασεων στην απόδοση των μορφών οδήγησαν στη δημιουργία μερικών από τις πιο ζωντανές συνθέσεις της εποχής.

Κατά την Πρώιμη πρωτοαττική (700 - 675 π.Χ.) συνεχίζεται η παραγωγή αγγείων με πλαστική διακόσμηση και γραπτές παραστάσεις εμπνευσμένες από γεωμετρικά πρότυπα.

Οι σημαντικότεροι εκπρόσωποι της εποχής αυτής είναι ο ζωγράφος του Αναλάτου και ο ζωγράφος των Μεσογείων.

Η Μέση πρωτοαττική (675 - 650 π.Χ.) είναι περίοδος έρευνας και καινοτομιών. Κατασκευάζονται μεγάλου μεγέθους αγγεία στα οποία αναπτύσσονται αφηγηματικές μυθολογικές σκη-

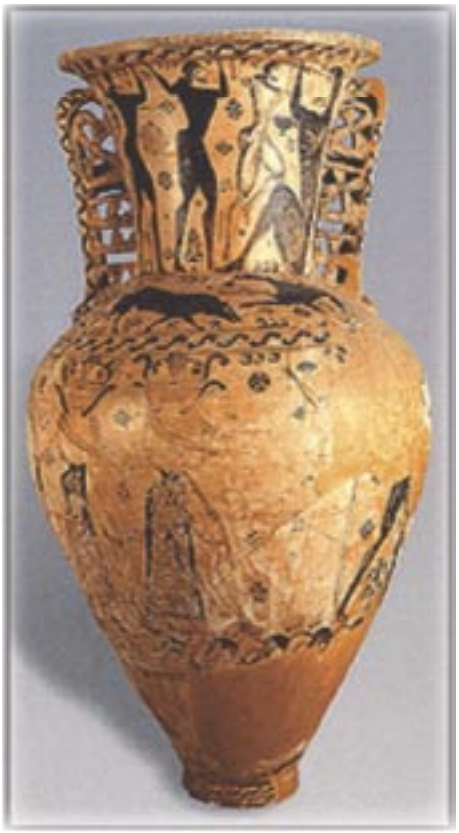

Πρωτοαττικός αμφορέας. Αποδίδεται στο ζωγράφο του Πολύφημου.
Ελευσίνα, Αρχαιολογικό Μουσείο

νές. Φημισμένοι αγγειογράφοι της εποχής είναι ο ζωγράφος του Πολύφημου και ο ζωγράφος της Οινοχόης των κριών.

Στη διάρκεια της Ύστερης πρωτοαττικής (650 - 630 π.Χ.) αρχίζει η μίμηση της κορινθιακής μελανόμορφης τεχνικής, η οποία αποτέλεσε αφετηρία πειραματισμών. Δημιουργήθηκαν παραλλαγές με χρήση λευκού και κόκκινου χρώματος παράλληλα με το μαύρο.

Πρωτομελανόμορφος στην Αττική, 630 - 600 π.Χ.

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την απόλυτη επικράτηση του μελανόμορφου ρυθμού και είναι ευδιάκριτές οι κορινθιακές επιρροές στην διακοσμητική θεματολογία. Ο σημαντικότερος αγγειογράφος της εποχής είναι ο ζωγράφος του Νέσσου, ο οποίος συνδυάζει την τεχνική αρτιότητα και την ακρίβεια της πρωτοκορινθιακής κεραμικής με το δυναμισμό και τη δραματικότητα της πρωτοαττικής. Ζωγραφίζει μεγάλους σκυφοειδείς κρατήρες και αμφορείς.

ΜΕΛΑΝΟΜΟΡΦΟΣ ΡΥΘΜΟΣ – Η πρώιμη περίοδος

Στο ξεκίνημα του 6ου αιώνα π.Χ., η αθηναϊκή κεραμική αναπτύσσει νέα σχήματα, αφομοιώνοντας τις κορινθιακές επιδράσεις, κυριότερη από τις οποίες ήταν οι ζωφόροι με ζώα και τέρατα. Οι μυθολογικές σκηνές είναι ακόμα περιορισμένες. Από την Κόρινθο εισάγονται και άλλα νέα σχήματα, όπως η "κύλικα των Κωμαστών", η κοτύλη, και ο κιονωτός κρατήρας.

Κατά το β' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ., ένα από τα χαρακτηριστικά σχήματα της αττικής κεραμικής ήταν οι κύλικες με ψηλό πόδι γνωστές ως "κύλικες της Σιάνας" (νεκροταφείο στη Ρόδο) που συνδυάζουν κορινθιακά εικονογραφικά στοιχεία με γραμμική διακόσμηση.

Ένα εξαίρετο έργο αυτής της περιόδου είναι το περίφημο αγγείο Φρανσουά, που πήρε το όνομά του από τον ανασκαφέα του. Πρόκειται για ένα μεγάλο κρατήρα με ελικωτές λαβές που φέρει δυο φορές τις υπογραφές του κεραμέα Εργότιμου και του αγγειογράφου Κλειτία. Σχεδόν ολόκληρο κοσμείται με μυθολογικές παραστάσεις που περιλαμβάνουν 270 μορφές και 121 επιγραφές. Απεικονίζονται το κυνήγι του Καλυδώνιου κάπρου, αγωνίσματα προς τιμήν του νεκρού Πάτροκλου, ο επινίκιος χορός του Θησέα, η μάχη των Κενταύρων με τους Λαπίθες, η πομπή των θεών προς το σπίτι του Πηλέα, ο Αχιλλέας να κυνηγά τον Τρωίλο, η επιστροφή του Ήφαιστου στον Όλυμπο, ο Αίας που μεταφέρει το νεκρό Αχιλλέα και η μάχη μεταξύ

Πυγμαίων και γερανών. Η τόσο πλούσια διακόσμηση και η αυστηρά μελετημένη σύνθεσή του καθιστούν το αγγείο αυτό μοναδικό.

Λίγο πριν από τα μέσα του 6ου αιώνα π.Χ., διαδόθηκε πολύ ένας τύπος αμφορέα με ωοειδές σώμα και κυλινδρικό λαιμό, που ονομάζεται "Τυρρηνικός". Διακοσμείται με σκηνές εμπνευσμένες από τη μυθολογία ή την καθημερινότητα, που αποδίδονται με ένα συνδυασμό μελανόμορφης τεχνικής και πολυχρωμίας. Οι αμφορείς αυτοί συνήθως εξάγονταν και είχαν ιδιαίτερη ζήτηση στην Ετρούσκικη αγορά.

Αττικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας. Υπογράφεται από τον αγγειοπλάστη Ευξίθεο και τον αγγειογράφο Ευφρόνιο. Εικονίζεται η μεταφορά του νεκρού Σαρπηδόνα από τον Ύπνο και το Θάνατο στη Λυκία. The Metropolitan Museum of Ar

ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ – Η περίοδος των Πρωτοπόρων

Η ερυθρόμορφη τεχνική είναι το αντίθετο της μελανόμορφης: το φόντο βαφόταν μαύρο ενώ οι μορφές, των οποίων τα περιγράμματα είχαν προσχεδιαστεί, αφήνονταν στο χρώμα του πηλού. Οι λεπτομέρειες σχεδιάζονταν με εξαιρετικά λεπτά πινέλα ενώ με αραίωση του βερνικιού (λιγότερο ή περισσότερο) επιτύγχαναν επίπεδες, καστανές ή μελίχρωμες, γραμμές. Η χάραξη χρησιμοποιούνταν ελάχιστα ή καθόλου και τα επίθετα χρώματα περιορίστηκαν αισθητά.

Την τελευταία εικοσαετία του 6ου αιώνα π.Χ. εμφανίζεται η πρώτη πραγματική ομάδα καλλιτεχνών στην ιστορία της δυτικής τέχνης, οι επονομαζόμενοι Πρωτοπόροι. Τα σημαντικότερα μέλη της ομάδας ήταν ο Ευφρόνιος, ο Ευθυμίδης, ο Φιντίας, ο Σμίκρος, ο Όλτος, ο Επίκτη-

τος, και ο ζωγράφος του Σωσία.

Παρά το ότι εργάστηκαν μόνο μία δεκαετία μετά την εμφάνιση της ερυθρόμορφης τεχνοτροπίας, είχαν κατανοήσει πλήρως τις δυνατότητές της και δε δίστασαν να πειραματιστούν και να καινοτομήσουν. Έδωσαν όγκο στις μορφές και τις απέδιδαν με αρκετή φυσικότητα σε όλες τις πιθανές στάσεις. Ζωγράφιζαν όλους τους τύπους αγγείων, και οι ίδιοι συνέβαλαν στην καθιέρωση νέων σχημάτων, όπως ο αμφορέας με στριφτές λαβές, ο ψυκτήρας, ο στάμνος και η πελίκη.

Οι Πρωτοπόροι, που διακρίθηκαν για τις μελετημένες και εντυπωσιακές συνθέσεις σε μεγάλες επιφάνειες, ήταν και εξαίρετοι μικρογράφοι. Στα μετάλλια των κυλίκων τους οι μορφές ζωγραφίζονταν με βάση τους νοητούς άξονες κανονικών σχημάτων εγγεγραμμένων σε κύκλο.

Ερυθρόμορφος αμφορέας του ζωγράφου του Αχιλλέα με παράσταση του Οιδίποδα και της Σφίγγας. 450-440 π.Χ - Boston, Museum of Fine Arts

ΚΕΡΑΜΙΚΗ – ΑΓΓΕΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΛΑΣΣΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Α) ΕΡΥΘΡΟΜΟΡΦΗ

Οι καταστροφές των Περσικών πολέμων δεν φαίνεται να διαταράσσουν την συνέχιση της αρχαϊκής κεραμικής παράδοσης.

Όταν η ειρήνη αποκαταστάθηκε, η κεραμική πέρασε σε νέα φάση θεματολογικών και τεχνο-

τροπικών αναζητήσεων.

Η περίοδος αυτή θεωρείται το ανώτατο όριο της πρώιμης κλασικής αγγειογραφίας. Από τα μέσα περίπου του 5ου αιώνα και μέχρι το 420 π.Χ. η αγγειογραφία παρακολουθεί την ευημερία της Αθήνας και δέχεται τις επιδράσεις της γλυπτικής του Παρθενώνα. Αυτό το χρονικό διάστημα θεωρείται η «κλασσική περίοδος» της ερυθρόμορφης κεραμικής.

Ορισμένοι από τους σημαντικότερους αγγειογράφους αυτής της περιόδου δουλεύουν πα-

Αττικός ερυθρόμορφος καλυκωτός κρατήρας του ζωγράφου των Νιοβιδών. Επάνω, εικονίζεται η μάχη των θεών εναντίον των γιγάντων. Κάτω, εικονίζεται ο Διόνυσος με μαινάδες και σατύρους. 455-450 π.Χ

ράλληλα με τον ερυθρόμορφο ρυθμό και στην τεχνική του «λευκού εδάφους».

Προς τα τέλη του 5ου αιώνα π.Χ παρατηρείται μια αυξανόμενη εκζήτηση στις μορφές και τη διακόσμηση των αγγείων. Η τάση αυτή ονομάζεται "πλούσιος" ή "στολισμένος" ρυθμός και διαρκεί μέχρι το 390 π.Χ. περίπου, ενώ αρκετά χαρακτηριστικά του διατηρούνται μέχρι και τις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ.

Η ύστερη κλασική αγγειογραφία χαρακτηρίζεται από την προοδευτική πτώση της ποιότητας και από τη μανιεριστική επανάληψη των ίδιων θεμάτων. Η ερυθρόμορφη κεραμική κλείνει τη φθίνουσα πορεία της περί το 320 π.Χ.

α1. Πρώιμη Κλασσική Αγγειογραφία

Τα αρχαϊκά πρότυπα είναι τόσο ισχυρά που χρησιμοποιούνται ακόμη και μέχρι το τέλος του

5ου αιώνα π.Χ., για να αποδώσουν τη μνημειακότητα και την υπερβολή, κυρίως στις μυθολογικές παραστάσεις. Σε αντίθεση όμως με την αρχαϊκή επιτήδευση και την εστίαση στις ανατομικές και ενδυματολογικές λεπτομέρειες, η πρώιμη κλασική τέχνη επιδιώκει την απεικόνιση του ήθους, που την επιτυγχάνει τόσο με την ποικιλία και τη φυσικότητα των μορφών όσο και με τις μελετημένες αρμονικές συνθέσεις.

Αν και στις αρχές του 5ου αιώνα, διατηρούνται ως ένα βαθμό τα στερεότυπα της προηγούμενης περιόδου, ορισμένοι ζωγράφοι μεγάλων αγγειών, όπως ο ζωγράφος 2413 του Μονάχου, κατορθώνουν να απελευθερωθούν από το αρχαϊκό στυλιζάρισμα.

Το 2ο τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. σημειώνονται σημαντικές εξελίξεις στη μεγάλη ζωγραφική, οι οποίες, από το 460 π.Χ, άσκησαν βαθειά επίδραση στην αγγειογραφία της περιόδου.

Ο σπουδαιότερος εκπρόσωπος της νέας τεχνοτροπίας είναι ο ζωγράφος των Νιοβιδών γνωστός από το περίφημο ομώνυμο αγγείο του. Ο ζωγράφος των Νιοβιδών είναι δεξιοτέχνης στην απόδοση μορφών σε όψη τριών τετάρτων, ενώ πετυχαίνει προοπτική σύντμηση απλών αντικειμένων (κυρίως ασπίδων).

Ο σημαντικότερος από τους αγγειοπλάστες αυτής της περιόδου, αλλά και ολόκληρου του 5ου αιώνα π.Χ., είναι ο Σωτάδης. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από κομψότητα και πρωτοτυπία. Δημιούργησε πλαστικά αγγεία με μορφή κεφαλιού ζώου αλλά και ακέραιες μορφές ή συμπλέγματα. Παράλληλα δημιούργησε κύλικες με ασυνήθιστες λεπτές λαβές και πειραματίστηκε στην πλαστική διακόσμηση φιαλών. Συνεργαζόταν σταθερά με ένα ζωγράφο, που γι' αυτό το λόγο ονομάζεται ζωγράφος του Σωτάδη.

α2. Ώριμη Κλασσική Αγγειογραφία

Τα εγκαίνια του Παρθενώνα το 438 π.Χ. και η ολοκλήρωση του γλυπτού διακόσμου στα επόμενα χρόνια ήταν ένα γεγονός που άσκησε ισχυρή επίδραση στην αγγειογραφία της περιόδου.

Σημαντικός ζωγράφος της της εποχής αυτής είναι ο ζωγράφος του Αχιλλέα, με χαρακτηριστικό τη λεπτότεχνη, ευαίσθητη σχεδίαση μοναχικών μορφών στη μαύρο φόντο μεγάλων αγγείων.

Επίσης σημαντικός είναι ο ζωγράφος της Φιάλης, μαθητής του ζωγράφου του Αχιλλέα, που συνεχίζει το έργο του δασκάλου του, με περισσότερη αφηγηματικότητα. Διακοσμεί πελίκες, αμφορείς και μεγάλους κωδωνόσχημους κρατήρες.

Αξιόλογος, περι τα τέλη του 5ου αιώνα, είναι ο αγγειογράφος Πολύγνωτος, ο οποίος ακολουθεί την τεχνοτροπία του ζωγράφου των Νιοβιδών. Στα καλύτερα έργα του κυριαρχεί μια ηρωική διάθεση και απεικονίζονται συνήθως σκηνές ιππασίας, Αμαζονομαχίες και Κενταυρομαχίες.

Το τελευταίο τέταρτο του 5ου αιώνα, ορισμένοι αγγειογράφοι παρουσιάζουν μια επιτήδευση

και επαναφέρουν τα παρωχημένα αρχαϊκά στερεότυπα, δημιουργώντας έργα χαμηλής τεχνικής και καλλιτεχνικής ποιότητας, αντίθετα με τα μεγάλα έργα αγγειογραφίας της περιόδου .

Στη διάρκεια του γ' τετάρτου του 5ου αιώνα π.Χ. ορισμένοι αγγειογράφοι συνεχίζουν τις επιτηδεύσεις και τις παλιομοδίτικες διακοσμήσεις, επαναφέροντας στο προσκήνιο δημοφιλή θέματα της Αρχαϊκής περιόδου. Είναι αξιοπρόσεκτη η μεγάλη διαφορά ποιότητος των έργων τους. Δίπλα στα πηγαία και ζωντανά θέματα υφίστανται ακόμα πολλά έργα του συρμού χωρίς πνοή και τεχνική αρτιότητα.

Ο σημαντικότερος από τους αγγειογράφους αυτής της περιόδου είναι ο ζωγράφος της Ερέτριας. Διακόσμησε κύλικες, αρυβαλλόσχημες ληκύθους, πλαστικά αγγεία και και επίνητρα.

Η τεχνοτροπία του χαρακτηρίζεται από μεγάλη προσοχή στη λεπτομέρεια και το ύφος του είναι εξεζητημένο, χωρίς να γίνεται πομπώδες. Το πάθος αντικαθιστά την αυστηρή γαλήνη των έργων της εποχής του Παρθενώνα.

Αυτά τα στοιχεία θα επηρεάσουν τον επερχόμενο πλούσιο ρυθμό.

α3. Πλούσιος Ρυθμός

Ο ρυθμός που επικράτησε κατά το τελευταίο τέταρτο του 5ου και το α' τρίτο του 4ου αιώνα π.Χ. αποκαλείται συνήθως "πλούσιος" ή "στολισμένος", γιατί σε σχέση με το παρελθόν της αττικής αγγειογραφίας, είναι ιδιαίτερα φορτωμένος με στολίδια.

Ο χαρακτηριστικότερος εκπρόσωπος της νέας τάσης είναι ο ζωγράφος του Μειδίου. Οι

Η ερυθρόμορφη υδρία του ζωγράφου του Μειδία με παράσταση νυμφών. Τέλος 5ου αιώνα π.Χ.
Firenze, Museo Archeologico Nazionale

μορφές του είναι γεμάτες χάρη, συχνά σε χορευτικές στάσεις και με εκφράσεις που ποικίλλουν από την τρυφερότητα ως τη μελαγχολία. Οι συνθέσεις του είναι ισορροπημένες και κατορθώνουν να "ελαφρύνουν" αγγεία δύσκολα στη διακόσμηση, όπως οι υδρίες.

Αττικός ερυθρόμορφος ελικωτός κρατήρας, ο οποίος αποδίδεται στο ζωγράφο του Τάλω. Στην κύρια όψη του αγγείου εικονίζεται ο Τάλως, ο χάλκινος γίγαντας που φύλαγε την Κρήτη, να ψυχορραγεί στα χέρια των Διόσκουρων. Στο λαιμό του αγγείου εικονίζεται διονυσιακή σκηνή. Περίπου 400 π.Χ. Ruvo di Puglia, Museo Jatta 1501.

α4. Ύστερη Κλασσική Αγγειογραφία

Δύο σημαντικοί αγγειογράφοι των αρχών του 4ου αιώνα π.Χ. είναι ο ζωγράφος του Προνόμου και ο ζωγράφος του Τάλω. Τα έργα τους δεν επιδεικνύουν ιδιαίτερες σχεδιαστικές αρετές, αλλά αποκτούν σημαντικό ενδιαφέρον για τις πληροφορίες που προσφέρουν σχετικά με τους μύθους, τις λατρείες και το θέατρο. Σε μερικές περιπτώσεις η μεγαλοπρέπεια των σκηνών φαίνεται ν' αντλεί έμπνευση από έργα μεγάλων τοιχογράφων της εποχής, όπως ο Παρράσιος και ο Ζεύξις. Από τους κυλικογράφους ξεχωρίζει ο ζωγράφος του Μελεάγρου που περιβάλλει με στεφάνια κισσού τα μετάλλια με τις μεμονωμένες μορφές θεών και ηρώων.

Ανάμεσα στους πολλούς κεραμείς που δουλεύουν αυτήν την περίοδο αξίζει ν' αναφέρουμε τον Ξενόφαντο, ο οποίος μάλιστα υπογράφει ως "Αθηναίος", που διακόσμησε με μορφές σε χαμηλό ανάγλυφο μία μεγάλη αρυβαλλόσχημη λήκυθο από το Κερτς. Η χρήση του ανάγλυ-

φου στην κεραμική εμπνέεται προφανώς από μεταλλικά αγγεία με πλούσια ανάγλυφη διακόσμηση, κυρίαρχα στη μόδα της εποχής.

Ο ρυθμός Κερτς. Μισό περίπου αιώνα πριν από το τέλος της ερυθρόμορφης αττικής κεραμικής εμφανίστηκε ένας ρυθμός που πήρε το όνομά του από μία πόλη της Κριμαίας, το Κερτς, που αντιστοιχεί στο αρχαίο Παντικάπαιο και όπου βρέθηκαν πολλά τέτοια αγγεία. Ο ρυθμός

Αττική αρυβαλλοειδής λήκυθος με ανάγλυφη διακόσμηση, η οποία υπογράφεται από τον αγγειοπλάστη Ξενόφαντο και αποδίδεται στο ζωγράφο του Ξενοφάντου. Εικονίζεται παράσταση περσικού βασιλικού κυνηγιού. 390-380 π.Χ
St. Petersburg, Russia, The State Hermitage Museum

αυτός διήρκεσε μέχρι το τέλος της ερυθρόμορφης κεραμικής. Τα πιο διαδεδομένα σχήματα είναι η πελίκη, η λεκανίδα, ο γαμικός λέβητας και ο κρατήρας. Τα θέματα σχετίζονται συχνά με μυθολογικά όντα προσφιλή στους λαούς του Εύξεινου Πόντου, όπως οι γρύπες, οι Αριμασποί και οι Αμαζόνες.

Περί τα μέσα του 4ου αιώνα π.Χ. ο ζωγράφος του Μαρσύα αντιπροσωπεύει τους πιο γόνιμους από τους ακραίους πειραματισμούς στο σχέδιο και τη χρωματική ποικιλία. Διακοσμεί μεγάλα αγγεία (κρατήρες, γαμικούς λέβητες και πελίκες) με μορφές στις οποίες είναι έκδηλες οι επιδράσεις της γλυπτικής. Οι στάσεις είναι καλοζυγισμένες και οι γραμμές του σχεδί-

ου θυμίζουν περισσότερο χάραξη σε μέταλλο παρά ζωγραφική.

Ο ερυθρόμορφος ρυθμός στην αθηναϊκή κεραμική σταματάει οριστικά περί το 320 π.Χ., αν και λίγα άτεχνα μικρά αγγεία πιθανόν να παράγονταν και αργότερα.

Θραύσμα κύλικας λευκού βάθους του ζωγράφου του Πιστοξένου
Εικονίζεται Σάτυρος, ο οποίος επιτίθεται σε μια Μαινάδα. 470-460 π.Χ
Taranto, Museo Archeologico Nazionale

Β) ΟΙ ΛΗΚΥΘΟΙ και τα άλλα ΑΓΓΕΙΑ ΛΕΥΚΟΥ ΕΔΑΦΟΥΣ

Η τεχνική του λευκού εδάφους ήταν ήδη γνωστή από την Ύστερη Αρχαϊκή περίοδο και πιθανόν να προήλθε από τη μελανόμορφη τεχνική ή από τη μίμηση της μεγάλης ζωγραφικής, ενώ έχει διατυπωθεί ακόμη και η άποψη πως σχετίζεται με τη ζωγραφική σε εξωτικά υλικά, όπως τα αυγά στρουθοκαμήλου και το ελεφαντόδοντο. Από νωρίς συνδέθηκε κυρίως με τις ληκύθους, αλλά χρησιμοποιήθηκε επίσης σε οινοχόες, κύλικες, πυξίδες και αλάβαστρα. Η παραγωγή κυλίκων με το εσωτερικό τους διακοσμημένο στην τεχνική του λευκού εδάφους συγκεντρώνεται κυρίως μεταξύ του 480 και 460 π.Χ. και οι σημαντικότεροι εκπρόσωποί της ήταν ο ζωγράφος του Πιστόξενου και ο ζωγράφος του Σωτάδη. Σώζονται επίσης λίγοι καλυκόσχημοι κρατήρες με τη μεγάλη εξωτερική τους επιφάνεια διακοσμημένη με αφηγηματικές σκηνές από το ζωγράφο της Φιάλης, ο οποίος άλλωστε διακόσμησε και ληκύθους.

Οι λευκές λύκηθοι ήταν η πιο συνηθισμένη προσφορά στις κλασικές ταφές. Η παρουσία τους συνδέεται με τη χρήση του λαδιού που φυλασσόταν σ' αυτές και που ήταν απαραίτητο κατά τη διεξαγωγή των ταφικών τελετών. Συχνά υπήρχε ένας εσωτερικός μικρότερος χώρος για το λάδι, ώστε να μην είναι αναγκαίο να γεμίσει κανείς ολόκληρο το αγγείο και να γίνεται οικονομία στην προσφορά πολύτιμου λαδιού στον τάφο. Στα πρώτα δείγματα η εκτέλεση του σχεδίου γινόταν με σκιαγραφία, ακολουθώντας τα πρότυπα της μελανόμορφης τεχνικής. Στο

γ΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. διαδίδεται η χρήση περισσότερων χρωμάτων (κόκκινου, μπλέ, πράσινου, ώχρας) και οι πινελιές αποκτούν πλαστικότητα ανάλογα με τη ρευστότητα του χρώματος, ένα επίτευγμα που η κεραμική προφανώς αντιγράφει από τη μεγάλη ζωγραφική. Οι γραμμές των περιγραμμάτων είναι ανάλογα με την περίοδο άλλοτε στιλπνές και λεπτές, όπως στην ερυθρόμορφη τεχνική, κι άλλοτε με μελιά απόχρωση ή θαμπές.

Εκτός από τις μυθολογικές παραστάσεις και αυτές της καθημερινής ζωής, υπάρχουν δύο κατηγορίες στις οποίες μπορούν να υποδιαιρεθούν οι σκηνές που κοσμούν τις ληκύθους. Αυτές όπου απεικονίζεται αλληγορικά ο Θάνατος με τη μορφή του Χάροντα, του Ερμή, του Θανάτου και του Ύπνου, και εκείνες στις οποίες εικονίζονται ανθρώπινες μορφές που συνδέονται άμεσα με τις τελετές ταφής και τη φροντίδα των τάφων.

Πριν από τα μέσα του αιώνα ξεχωρίζουν ο ζωγράφος του Sabourol και ο ζωγράφος του Τύμβου. Ακολουθεί ο ζωγράφος του Αχιλλέα με εξαιρετικά σχέδια και θέματα που μόνο έμμεσα σχετίζονται με τον τάφο. Γι΄ αυτό εξάλλου δε θα πρέπει να αποκλείσουμε τη μη ταφική χρήση ορισμένων ληκύθων. Προς το τέλος του αιώνα ξεχωρίζει η Ομάδα R για την εκφραστικότητα των μορφών και την άνεση των στάσεων. Περί το 400 π.Χ. σταματάει η παραγωγή λευκών ληκύθων και σ΄ αυτήν την τελευταία περίοδο ανήκει και μία μικρή ομάδα από Υπερμεγέθεις Ληκύθους, ως και ένα μέτρο ψηλές, που χρησιμοποιούνταν ως σήματα στα αθηναϊκά νεκροταφεία.

Οι λευκές λύκηθοι δε γνώρισαν τη διάδοση της ερυθρόμορφης κεραμικής. Εκτός Αττικής τις συναντάμε κυρίως στην Εύβοια, τη Μακεδονία και λιγότερο στην Ιταλία.

Πήλινο ειδώλιο Ταναγραίας από την πόλη του Ζαρόκαμπου στην Κρήτη. Ελληνιστική περίοδος.

ΠΗΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗ και ΚΕΡΑΜΙΚΗ της ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Πολλά έργα της μικροτεχνίας, κατασκευασμένα στα πολυάριθμα μικρά επαρχιακά εργαστήρια κυρίως από ευτελή υλικά (όπως πηλό), προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες για τη μελέτη και ανασύσταση των λατρευτικών πρακτικών και της καθημερινής ζωής στην Ελληνιστική περίοδο. Η σπουδαιότητά τους έγκειται κατά βάση στο γεγονός ότι σε αυτά αναγνωρίζονται επιρροές, μιμήσεις ή ακόμα και μεταπλάσεις έργων της μνημειακής τέχνης ή της μικροτεχνίας σε πολύτιμα υλικά, που έχουν στο μεγαλύτερο μέρος τους χαθεί.

Οι λεγόμενοι μεγαρικοί και ομηρικοί σκύφοι είναι μικρά ανάγλυφα άωτα αγγεία από πηλό, τα οποία μιμούνται μεταλλικά πρό-

Μελαμβαφής κάνθαρος από ελληνιστικό νεκροταφείο στην Αμφίπολη. Στο λαιμό έχει διακόσμηση τύπου "δυτικής κλιτύος". Τέλος 4ου αιώνα π.Χ

Υδρία Hadra από τη Ρόδο. Μέσα 3ου αιώνα π.Χ.

τυπα. Οι μεγαρικοί σκύφοι, κοσμημένοι με φυτικά μοτίβα, απαντούν σε ολόκληρο τον ελληνιστικό χώρο και οι ομηρικοί σκύφοι, τα θέματα των οποίων είναι παρμένα από τον ομηρικό κύκλο, βρήκαν καταπληκτική διάδοση κατά τον 3ο και 2ο αιώνα π.Χ. Μεταλλικά πρότυπα μιμούνται επίσης και πολλά από τα αναρίθμητα πήλινα λυχνάρια.

Η κοροπλαστική αποτέλεσε έναν από τους σημαντικότερους τομείς της ελληνιστικής μικροτεχνίας, ενώ στη Βοιωτία άνθισαν μερικά από τα σημαντικότερα εργαστήρια πήλινων ειδωλίων. Χαρακτηριστικά έργα των εργαστηρίων αυτών αποτελούν οι λεγόμενες Ταναγραίες, κομψές και πολύχρωμες όρθιες γυναικείες μορφές με πολύπτυχα ενδύματα. Η αλεξανδρινή τέχνη επηρεάστηκε πολύ από αυτά τα γυναικεία ειδώλια, ιδιαίτερα από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. μέχρι και το 2ο αιώνα π.Χ. που κατασκευάζονται από την ιλύ του Νείλου.

Χαρακτηριστικά αγγεία της Ελληνιστικής περιόδου είναι τα αγγεία της λεγόμενης "δυτικής κλιτύος". Η ονομασία τους προέρχεται από τις δυτικές πλαγιές (κλιτύες) της Ακρόπολης, όπου βρέθηκαν αρκετά από αυτά τα αγγεία. Η διακόσμησή τους, συνήθως φυτική, αποδίδεται με πρόσθετο πηλό.

Μία κατηγορία μελανόγραφων αγγείων από πηλό καλής ποιότητας, που χρονολογείται στο διάστημα ανάμεσα στα τέλη του 4ου και στις αρχές του 2ου αιώνα π.Χ., αποτελούν οι λεγόμενες υδρίες Hadra από την ομώνυμη πτολεμαϊκή νεκρόπολη κοντά στην Αλεξάνδρεια. Το σχήμα και τη διακόσμηση των αγγείων αυτών μιμήθηκαν πολλά εργαστήρια σε ολόκληρη την ελληνιστική επικράτεια.

Εφυαλωμένο Βυζαντινό πινάκιο. με επιπεδόγλυφη "ξεστή" διακόσμηση και εγχάρακτες λεπτομέρειες.
Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Η μελέτη των βυζαντινών κεραμικών, στα οποία συναντώνται οι ρίζες τις νεοελληνικής παραδοσιακής κεραμικής, μας παρέχει σημαντικές πληροφορίες για το εμπόριο και την τεχνολογία, τις καθημερινές δραστηριότητες και την αισθητική της κοινωνίας του Βυζαντίου, ενώ συμβάλλει θετικά στη χρονολόγηση κτισμάτων και ανασκαφικών στρωμάτων.

Η βυζαντινή κεραμική συνεχίζει την ελληνορωμαϊκή παράδοση μέχρι τον 7ο αι. Εφαρμόζονται γενικά οι ίδιες τεχνικές ενώ προστίθενται νέα μορφολογικά και διακοσμητικά στοιχεία, όπως χριστιανικά σύμβολα.

Από τα τέλη του 7ου αι. συντελείται μια μεγάλη αλλαγή, όταν οι βυζαντινοί κεραμείς επηρεασμένοι από την ισλαμική κεραμική, αρχίζουν να εφαρμόζουν και να αναπτύσσουν την τεχνική της εφυάλωσης. Από το Βυζάντιο αυτό το είδος κεραμικής διαδίδεται στην Ευρώπη, ιδιαίτερα μετά τις πρώτες Σταυροφορίες. Η μεγαλύτερη ώθηση στη βυζαντινή εφυαλωμένη κεραμική δίνεται κατά την εποχή των Μακεδόνων (867-1081), που χαρακτηρίζεται ως μια περίοδος ευμάρειας και ειρήνης για τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η ανάπτυξη και διάδοσή της συνεχίζεται και στα χρόνια των Κομνηνών (1081-1185). Ακολουθεί η περίοδος της Φραγκοκρατίας κατά την οποία συντελούνται μορφολογικές αλλαγές των αγγείων, πιθανώς εξαιτίας αλλαγής των διατροφικών συνηθειών.

Εφυαλωμένο Βυζαντινό πινάκιο. με επιπεδόγλυφη "ξεστή" διακόσμηση.
Metropolitan Museum of New York

Εφυαλωμένη Βυζαντινή κούπα απο επιχρισμένο κόκκινο πηλό και πολυχρωμη γραπτή διακόσμηση.
Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα

Βυζαντινή τετράλοβη κούπα απο εφυαλωμένο άσπρο πηλό, με γραπτή πολύχρωμη διακόσμηση. - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.

Κατά τα χρόνια των Παλαιολόγων (1261-1453) τα τοπικά εργαστήρια παρουσιάζουν έντονη δραστηριότητα στην παραγωγή εφυαλωμένης κεραμικής. Στα μεταβυζαντινά χρόνια, παρά την πολιτική και πολιτιστική διαφοροποίηση, τα εργαστήρια κεραμικής που βρίσκονται στον ελληνικό χώρο έχοντας κοινές ρίζες στο Βυζάντιο, ακολουθούν αρχικά πιστά τις παραδοσιακές τεχνικές και την ίδια θεματολογία. Όμως, από το 16ο αι. νέα διακοσμητικά χαρακτηριστικά κάνουν την εμφάνισή τους στην ελληνική κεραμική, εξαιτίας της εισαγωγής κεραμικών από ξένα εργαστήρια της Ανατολής και Δύσης. Από το 17ο αι. παρατηρείται μια σταδιακή ανακοπή της βυζαντινής παράδοσης. Διαφοροποιούνται τόσο τα σχήματα όσο και οι τεχνικές κατασκευής και διακόσμησης. Κάθε περιοχή αναπτύσσει τα δικά της χαρακτηριστικά και τα εργαστήριά της τη δική τους παράδοση

(Ευγενίδου,1982; Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, 1999).

Πιάτο Νίκαιας του 17ου αιώνα. - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΑΓΓΕΙΟΠΛΑΣΤΙΚΗ

Η παράδοση στην ελληνική λαϊκή αγγειοπλαστική, με αναμορφώσεις και προσαρμογές, διατηρήθηκε στους αιώνες του Βυζαντίου, στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, όπως ακόμα και κατά τον 19°αιώνα και ως τα μέσα του 20ου αιώνα.

Με την πάροδο των αιώνων, η ελληνική κεραμική δέχτηκε και αφομοίωσε στοιχεία φερμένα από άλλες περιοχές, ιδίως από την Ανατολή. Όμως, σε κάθε περίπτωση διατήρησε τη δική της έκφραση και τα δικά της χαρακτηριστικά γνωρίσματα, στοιχεία που συνήθως διαμορφώνονται από την επίδραση των εκάστοτε συνθηκών αλλά και του φυσικού περιβάλλοντος. Τη δημιουργία ενός πλήθους τοπικών ιδιομορφιών στις γειτονικές ελλαδικές περιοχές βοήθησε και ο πολύπλοκος διαμελισμός της χώρας, με περιοχές αποκλεισμένες απο βουνά και θάλασσες, αλλά και ενότητες από νησιωτικά μικροσυμπλέγματα. Η διατήρηση πάντως του ελληνικού στοιχείου στα γνήσια λαϊκά κεραμουργήματα είναι συνήθως έκδηλη και πραγματώνεται από το λαό μας μέσα στα πλαίσια της συνέχισης της όλης λαϊκής του τέχνης.

Τα Ελληνικά παραδοσιακά κεραμικά παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία φόρμας και διακόσμου. Όμως, παρά την ανομοιομορφία αυτή, είναι δυνατόν να διακρίνουμε γεωγραφικές ενότητες με ευδιάκριτες κοινές επιδράσεις ή κοινά μορφολογικά γνωρίσμα-

Κανάτα απο το εργαστήριο του κεραμίστα Μηνά Αβραμίδη, στη μικρασιατική Κιουτάχεια. Συλλογή Χαριτωνίδου.

Καλαθόμορφο βάζο με καπάκι. - Λαογραφικό Μουσείο Μυκόνου.

τα στην τέχνη της αγγειοπλαστικής - κάποτε μόνο σε πολύ γενικές γραμμές.

Στη Δυτική Ελλάδα και το Ιόνιο, όπου πλεονάζει η γυμνή terra cotta, τα παραδοσιακά κεραμικά είναι περισσότερο πρωτόγονα, οι φόρμες τους πιό απλές, τα διακοσμητικά, πλαστικά ή ζωγραφικά σπανιότερα, λιτότερα και λιγότερο έντονα. Σε μερικά όμως (μαστραπάδες) διακρίνεται κάποια ιταλική επίδραση. Στην ανατολική ζώνη πλεονάζουν τα φαγεντιανά με πλουσιότερα και ζωηρότερα διακοσμητικά πλουμίδια και πιο έντονο το λαϊκό στοιχείο. Η υπεροχή τής παραδοσιακής αγγειοπλαστικής στην ανατολική ζώνη οφείλεται κατά κύριο λόγο την επίδραση των μεγάλων πηλοπλαστικών κέντρων της γειτονικής Μικράς Ασίας με τη μακρόχρονη παραδόση περιώνυμων σχολών αγγειοπλαστικής και αγγειογραφίας, γνωστών από τον 15ο τουλάχιστο αιώνα, όπως είναι της Νίκαιας (Ισνίκ), της Κιουτάχειας, του Ελλήσποντου (Τσανάκ-Καλέ) και της Ρόδου η οποία (πέρα από τη δική της παραγωγή), υπήρξε για αιώνες σπουδαίο διαμετακομιστικό λιμάνι των μικρασιατικών κεραμικών.

Σε γενικές γραμμές, η επίδραση της Μικρασιατικής αγγειοπλαστικής στον ελλαδικό χώρο είναι σαφώς εντονότερη από εκείνη των χωρών της Δύσης, κι αυτό γιατί επί Τουρκοκρατίας, η Ελλάδα είχε απομονωθεί για αιώνες από τον δυτικό κόσμο, ενώ ήταν τμήμα του ίδιου κράτους με τη Μικρά Ασία και τη βορειότερη Βαλκανική. Επιπλέ-

Κρυολόγος Σκύρου. Μουσείο Κυριαζόπουλου.

Πολύστομο ανθοδοχείο Κύπρου. - Συλλογή Χαριτωνίδου.

ον, η επικοινωνία στο Αιγαίο μεταξύ Μικρασιατικού και Μητροπολιτικού Ελληνισμού ήταν πάντα πολύ πυκνότερη, απ' ότι μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας.

Πρόσθετη απόδειξη της μεγάλης και ευεργετικής επίδρασης της ανώτερης Μικρασιατικής τέχνης του Κεράμου, αποτελεί η σημαντική ποιοτική βελτίωση του είδους στην Ελλάδα, που την προκάλεσε η ενίσχυση του κλάδου με το προηγμένο τεχνικόκαλλιτεχνικό δυναμικό των Ελλήνων και Αρμενίων κεραμιστών της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, όταν εγκαταστάθηκαν το 1923 στα ελλαδικά αγγειοπλαστικά κέντρα, μετά το ξερίζωμα τους από τις προαιώνιες προγονικές εστίες.

Από την άποψη των μορφολογικών στοιχείων, εκτός από τις δύο πάρα πάνω διακριτές ζώνες, Δυτική και Ανατολική, σημαντική είναι και η Βορειοελλαδική περιοχή, που θα μπορούσε να ενταχθεί σε ευρύτερη διαβαλκανική ζώνη αφού οι κεραμικές φόρμες είναι ίδιες με εκείνες που παράγονται στη Νότια Αλβανία, τη Νότια Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία, γεγονός πολύ φυσικό αφού οι περιοχές αυτές ανήκαν πριν από το 1913 σε γειτονικές τούρκικες επαρχίες. Ειδικά οι δύο περιοχές των πολύ γειτονικών πόλεων, του Γιουγκοσλαβικού Μοναστηρίου (Βιτώλια) και της Ελληνικής Φλώρινας, ήταν από τις πιό σημαντικές της Βαλκανικής αγγειοπλαστικής δραστηριότητας και θεωρούντο ενιαία περιοχή. Τις ίδιες περίπου μορφές αγγείων, με τις ίδιες ιδιοτυπίες συναντάμε τόσο στη Νότια Βουλγαρία όσο και στους παραμεθόριους Μεταξάδες της ελλη-

Κουρούπι τυριού απο το Θραψανό Κρήτης. Συλλογή Ψαροπούλου.

νικής Θράκης, πράγμα που μαρτυρεί πως οι τύποι αυτοί είχαν διαδοθεί σε μεγάλη έκταση της τουρκοκρατούμενης Κεντρικής Βαλκανικής.

Τέλος στην περιοχή της Κρήτης, όπου οι εξωτερικές επιδράσεις είναι σχετικά περιορισμένες, συνεχίζουν να παράγονται τα μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια που παρουσιάζουν ομοιότητες με Μινωικά πρότυπα.

Βάζο Σίφνου. Μουσείο Κυριαζόπουλου.

Στιγμιότυπο απο το εργαστήριο του Καρδιακού στο Μαρούσι το 1930

1941

ΕΡΓΑ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΕΡΑΜΙΣΤΩΝ

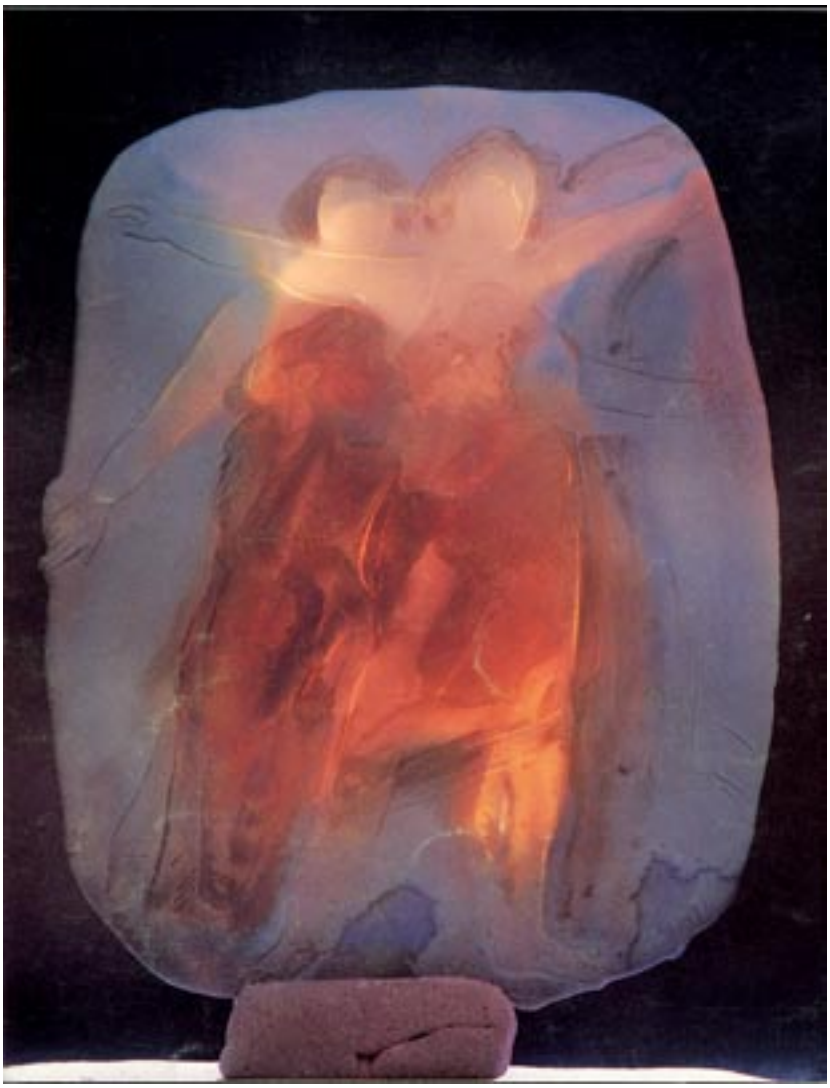

Greek Pottery

NEOLITHIC PERIOD

Early Neolithic Pottery

According to archaeological evidence, the inhabitation of the Helladic area (Greece) is dated in the Middle Paleolithic era, while the use of clay for making pottery appears in the Early Neolithic period (6600/6400-5900/5800 π.X.).

The so called **Aceramic** (non-pottery) Neolithic phase, dated at about 6900-6600/6400 π.X has not yet been defined with accuracy for Greece.

Important Early Neolithic settlements have been located:

- at West Macedonia (Nea Nikomedeia)
- at Thessaly (Sesclo, Argissa, Otzaki Magoula, Achilleio, etc)
- at Στερεά Ελλάδα (Nea Makri)
- at Peloponnesus, (Corinth, Lerna and Franchthi)
- at Crete (Knossos)

As it appears, the culture development in Greece originates in the Greek mainland (Macedonia, Thessaly, Peloponnesus).

Nea Nikomedeia.
Vessel with anthropomorphic features.
Early Neolithic (c.6500-5800 BC).
Veroia Museum.

The earliest ceramics, carbon dated at about 6200 B.C., were found in **Nea Nikomedeia**, which is considered to be the earliest Neolithic settlement of Greece and is located 60 kms. Southwest of Thessaloniki, in southwestern Macedonia.

Early Neolithic pottery is mostly (70%) dark monochrome burnished ware, fired at relatively low temperatures (<650C) in small batches. A variety of painted ware with patterns in red or red-brown paint appears after the beginning of the Early Neolithic but never exceeds 10% of the total pottery.

Soufli Magoula, Larisa. Vases from a cremation burial.
Early Neolithic (c. 6500-5800 BC).
Larisa Museum

In the whole of the Helladic area the ceramic forms are similar, usually hole-mouthed jars, deep hemispherical bowls and figurines.

Based on pottery found in Thessaly (Sesklo, Otzaki), the archaeologist V. Milojcic classified the Early Neolithic to three phases: **Early Pottery**, **Protosesklo** and **Presesklo**.

- During the **Early Pottery**, the ceramics are monochromatic with dark brown or grey surface, usually burnished. Burnishing contributed to the insulation of the vessels and was made with leather, pebble or bone.
- In the **Protosesklo** phase, along with monochromatic vessels, appear for the first time vessels with painted decoration, either white on red burnished background or red on white background. The main decorative patterns were triangles and leaves, drawn as if hanging from the rim of the vases. Relief decoration in the shape of small knobs was popular too, while incised decoration is encountered for the first time.

Some of the vessels have a variegated surface or a black top (blacktopped) and a light coloured base, due to the uneven firing.

The ceramics produced during the Proseskio phase are crude, thick walled vessels (mainly skyphoi), with incised and/or impressed decoration. In parallel, thin walled

Sesklo. Clay table. Early Neolithic (c. 6500-5800 BC).
Volos Museum

ware, made of pure fine clay as well as painted ware were produced.

Middle Neolithic Pottery

- The culture of this period in Thessaly develops directly from the Proto-Sesklo culture of the Early Neolithic period and differs from its predecessor largely in being richer, more complex, and more uniform. The Sesklo culture extends from Servia in western Macedonia south to Lianokladhi in Phthiotis, The hallmark of the period is the elaborately decorated red-on-white-painted Sesklo ware. Monochrome red-slipped ware

Krannon. Clay house model. Middle Neolithic (c. 5800-5300 BC).
Volos Museum

Tsangli. Interior of basin with painted flame pattern decoration.
Middle Neolithic (c. 5800-5300 BC). Volos Museum

is also very popular. Incised decoration remains in use, often combined with painted decoration.

- During this period local pottery types developed both in the shapes and the decoration. Globular pithoid vases with a cylindrical or funnel-shaped neck, basins with flat bases, semiglobular skyphoi with or without a leg, bowls, jugs and cups with an S-profile and band handles were the most common shapes of vases in all the regions of Greece.
- The same period, in Thessaly three distinct types of painted pottery developed:

a) **Solid style** (Sesklo I): patterns resembling those of woven textiles were painted with red-brown slip on light background.

b) **Flame pattern style** (Sesklo II): flame-like patterns, usually painted on open bowls with flat bases.

Tsangli. Clay table.
Middle Neolithic (c. 5800-5400 BC).
Volos Museum

c) **Linear style** (Sesklo III): white parallel and zigzag lines were painted on the red slip or directly on the burnished surface of the vessels.

- A variation to the painted decoration, the so-called **scraped ware**, encountered in Thessaly and central Greece, known as **Chaironeia style**. In this technique, the decoration was made by scrapping out the red slip of a white ware in parallel bands.
- At the end of the Middle Neolithic, grey pottery appeared (**proto-grey**), which is characteristic for the early phases of the Late Neolithic I.
- In southern Greece, and especially the Peloponnese, a new, unusual pottery ware predominated, the so-called **Urfirnis**. Vases of this style were completely or partly covered with a special paint, which after firing turned reddish brown to black and acquired a distinctive lustre. With this paint, linear-geometrical drawings were painted on the surface of vases (Urfirnis painted).
- A variation to Urfirnis painted vases was the black on red painted ware, located in Phocis and Boeotia.
- In the pottery of western Macedonia, a red painted decoration on a light background was dominant, as well as a combination of painting and incising.
- Painted decoration of red on white has also been encountered on the islands of the eastern Aegean (Ayio Galas-Chios), and is similar to the pottery of Hacilar in Asia Minor.
- The pottery of eastern Macedonia and Thrace is mainly bowls with four legs, min-

Tzani Magoula. Painted cup of "solid style".
Middle Neolithic (c. 5800-5300 BC).
Volos Museum

iature three-legged tables with incised decoration and matt-painted ware with a burnished surface.

Late Neolithic Pottery (4300 – 3300 B.C.)

Late Neolithic I Pottery

Late Neolithic I is characterized by a great variety in pottery styles.

- In western Thessaly, the hallmark of the transition to the Late Neolithic is the grey ware, either monochromatic or painted with grey on grey background. Popular forms are fine vessels, mainly bowls, bell-shaped cups and amphorae.
- In the eastern Thessaly the black burnished ware predominated and the most popular forms were bowls with a biconical body, skyphoi and amphorae, often decorated with white paint, relief or incised patterns.

According to estimations based on clay analyses, this ware was not made in Thessaly, but arrived there through certain exchange networks. This pottery is important for chronology as it was widespread in the Balkans, the Aegean Islands and the Asia Minor littoral.

- The black on red painted ware, the multicoloured decoration and the matt painted pottery are common in the beginning of the Late Neolithic.
- At the end of this period the black burnished ware predominates, while the grey ware is no more produced.
- Characteristic of this phase is the decoration with black or white on a red background, as well as the appearance of the spiral motif, that was to predominate during Late Neolithic II.

Sesklo. Clay figurine of “kourotrophos”.
Late Neolithic
National Archaeological Museum

Late Neolithic II Pottery

- Late Neolithic II is also known as **Dimini** culture and was characterized by exceptional specimens of pottery production, where painted (black on a whitish background) and incised decoration predominated, with the spiral and the checkboard pattern as basic decorative motifs. The most frequent pottery shapes were bowls with a conical

body and a flat base, the fruit-stand and the amphora with a compressed globular body, vertical band handles and a low cylindrical neck that narrowed towards the rim

Characteristic of Classical Dimini was also the complex incised pottery with patterns similar to that of painted ware, but also inspired from weaving and basketry. At the set-

Dimini. Globular vase with painted polychrome decoration
Late Neolithic I (c. 5300-4800 BC).
National Archaeological Museum

tlement of Dimini a pottery workshop was discovered, specializing in the production of such vases.

- In northern Greece the influence of Thessalian pottery in western Macedonia is apparent.

Final Neolithic Pottery

- The pottery of the Final Neolithic or Chalcolithic, painted and incised, followed in general the tradition of Late Neolithic II, however a drop in quality is observed while at the same time the production of crude ware is increased. These are monochromatic, poorly fired, in red-brown or grey-black colour, either burnished or not. Semiglobular bowls with or without handles, basins with a conical base, fruit-stands, cups, jugs with a narrow and tall or low neck, and pithoid vases were the most popular shapes of this period.
- This period in Thessaly, the main type of pottery is monochromatic ware with red

slip and a distinct type of pottery with reddish or white decoration, painted on the vessel's surface after firing (crusted ware), and so it flakes easily.

- There was a dramatic increase in monochrome pottery of coarse badly fired clay, both in Thessaly and southern Greece. Popular forms are peculiar vases in a scoop shape with an incised decoration, shallow basins with holes in the rims (cheese pots) and jars with horizontal, vertical or oblique relief bands and incisions or fingerprints. Scoops were found in cemeteries, a fact which suggests that they might have been

Sesklo. "Scoop" vessel. Final Neolithic (c. 4500-3200 BC).
National Archaeological Museum

used in burial rituals.

- In **southern Greece** and the **Cyclades** fine pottery with a black burnished surface, decorated with linear patterns in white, whitish and red was produced during the Final Neolithic, also known as Attica-Kephala culture. At the same time red burnished vessels decorated with burnished linear patterns were manufactured as well as vessels with an incised linear and relief decoration. Black and red burnished ware has also been unearthed on the islands of the northern and eastern Aegean, as well as on the Asia Minor coast, stressing the cultural unity of the Aegean Sea.

- In **Crete**, Early Neolithic finds are so far restricted to the settlement at Knossos and are dated at around 6000 B.C.

The period before 6000 – 5700 B.C., is classified as Aceramic (non pottery). There is no pottery, but two baked clay figurines have been found.

Sphakovouni, Arcadia.
Pithos with plastic bands.
Final Neolithic (c. 4500-3200 BC).
Tripolis Museum

In the Early Neolithic (5700-4000 B.C.) pottery appears in a fully developed form and increases in quantity with time. It is generally dark-surfaced and burnished and is decorated with incised and dot-impressed (pointillé) motifs which are often filled with white, and occasionally with red paste. Complex handles and rims are claimed as evidence that the pottery was not in a formative stage of development and hence that the technology behind it was imported wholesale from outside the island, but such features could conceivably have been imitated from containers in other media such as woodwork or basketry.

During the Late Neolithic (3600-2800 b.c.) the pottery is largely unchanged except for the appearance of "**crusted**" decoration at the very end of this phase, at more or less the same time as it appears in both Thessaly (Rachmani) and southern Greece (Final Neolithic).

- The earliest Neolithic finds in **Cyclades**, come from the island Saliagos, which lies between Paros and Antiparos and is the only extensively excavated site of this culture. The pottery is dark-surfaced, usually unburnished when coarse and burnished when fine. Characteristic are open bowls, of which ca. 40% stand on high pedestal feet. Equally characteristic is the decoration of this dark-surfaced pottery with geometric ornament, both rectilinear and curvilinear, in white matt paint.

In the island Kea, there are finds dated at around 3300 – 3200 B.C., from the Kephala Neolithic settlement. Among the pottery, the most common shapes are bowls, jars and scoops. Decoration, when it occurs, may consist of incision, pattern-burnishing or crusted decoration in red or white, applied after firing. Of considerable interest are the impressions of woven mats on seventeen potsherds and of cloth on three more shards.

Knossos. Typical vessels of the Middle Neolithic

Saliagos, Cyclades.
Fruitstand with white painted decoration.
Late Neolithic (c. 5300-4800 BC).
Paros Museum

Recent excavations at Grotta on Naxos have produced white-on-dark painted pottery reminiscent of that of the Saliagos. The excavator has suggested that this assemblage may be typical of the central Aegean islands at the end of the Neolithic.

THE BRONZE AGE

1. Early Bronze Age 3200/3000-1900 B.C.

The Bronze Age is characterized by the appearance of three autonomous cultures: Early Helladic in the Greek mainland, Early Cycladic in Cycladic Islands and Early Minoan in Crete.

1a. Early Helladic Pottery

This period, several organized settlements appeared in the Greek mainland, the most important being these of Eutresis, Korakou, Lefkanti, Lerna and Tiryns.

- The Eutresis pottery (Early Helladic Ia - 3100/3000 - 2650) is quite variable: Fine Tableware coated with red slips, burnished or not, usually decorated with simple rectilinear patterns either incised or impressed, dark-surfaced cooking vessels, pithoi, convex-sided bowls, either pedestal-footed or flat-based, jars for storage, and deeper bowls or wide-mouthed jars for cooking.
- The pottery of the Korakou culture (Early Helladic IIa - 3100/3000 - 2650) appears to have developed gradually and smoothly out of that of the preceding Eutresis culture.

According to the individual characteristics, the pottery of this period is classified to three categories:

a) Fine tableware, mainly saucers, bowls with T-shaped rims, large dippers with ring handles, small spoons, sauceboats, beaked jugs and askoi. This ware (Early Helladic Urfirnis) is normally unburnished and usually coated solidly with a paint/slip varying in color from black through brown to red (depending on firing conditions) and often mottled in a variety of these darker colors on one and the same vase. Large bowls, some water jars, and, towards the end of the period, numerous smaller shapes are only par-

Eutresis, Hemispherical and conical bowl. Early Helladic I

tially painted or have a simple band at the rim instead of the more common solid coating. Rarely, vases are decorated with true patterns in dark Urfirnis paint on a light clay ground (patterned Urfirnis).

b) The second category includes fine ware too and has a shape range very similar to that of Urfirnis ware but is coated with a light-colored slip rather than a dark one and is usually burnished. The surface colors of Yellow Mottled vary enormously, even on the same vase, and include yellow, pink, and bluish-grey. Most large closed shapes, including the extremely common hydrias or water jars, are made in a pale-surfaced, medium coarse fabric which is usually left unpainted.

c) The third and final component of Korakou culture ceramics consists of medium coarse and coarse, dark-surfaced, and unburnished cooking pottery. Very closely related to that of the preceding Eutresis culture, such pottery consists primarily of deep bowls with incurving rims which often feature plastic and impressed decoration in the form of bands or lugs just below the rim.

- The pottery of Lefkandi (Early Helladic IIb - 2450/2400 – 2200/2150), is mainly handmade vessels with red, brown or gray burnished surface. At the same time, the potter's wheel appears for the first time in the Helladic region. The new technology is applied to the manufacture of open bowls. Other characteristic vessels are the bowls with curved rims, the one or two-handled cups, the depas amphikypello, the beak spouted globular jugs, the wide mouthed jugs and the globular pyxides with incised decoration.

The Early Helladic III Pottery (2200/2150 – 2050/2000) is mainly characterized by the development of the Tyrins culture.

The Early Helladic III pottery presents a great variety in clay quality, surface processing as well as in the vessel shapes.

The most important ceramic production of this period can be classified in two distinct styles:

a) **Tiryns style**, characterized by the dark painted decoration on a light background and

b) **Agia Marina style**, characterized by the light painted decoration on a dark background

The dark paint on both wares is moderately lustrous and appears to be descended directly from the “Urfirnis” paint of the Early Helladic II period. Favourite pattern-painted shapes common to both classes include tankards (usually two-handled), rim-handled cups, Bass bowls, large jars, and askoi. Jugs and pyxides, the latter with spherical bodies and cylindrical necks, are peculiar to the dark-on-light “Patterned ware”, as are the distinctive cylindrical tumblers known as ouzo cups, which are usually decorated only with bands rather than with geometric patterns.

Agios Mamas in Chalkidike.
Jug with incised decoration filled with white colour. Early Bronze Age.
Thessaloniki, Archaeological Museum

The wheel-made grey burnished pottery and the handmade pottery with fine incised or impressed decoration are new elements of the Early Helladic III pottery which are associated with the general cultural changes of this period. The first is the precursor of the typical Middle Heladic Minyan pottery. It occurs on cups (tankards) and bowls with two handles (kantharoi) and is believed that it reached the Peloponnese in the beginning of the Early Helladic III through Attica and Aegina from south Asia Minor. The second style appears on the northwestern Peloponnese and is considered an influence from the west Balkans.

Other ceramic wares are the Urfirnis vases without the shiny surface of the respective Early Helladic II vases, the dark coloured burnished vases and the vases with a plain coating.

The cooking pottery of the Early Helladic III period is also distinctive, very often being decorated with knob-like projections on the shoulder or at the body’s point of maximum diameter.

1a. Early Cycladic Pottery

The standard for the **Early Cycladic I** Pottery (3100/3000 – 2650 B.C.) is the thick-walled, dark burnished ware. Typical shapes are bowls with rolled rims and horizontally pierced tubular lugs set well below the rim on the exterior, frying pans of the so-called

“Kampos type and cylindrical pyxides. Incised pottery is common in tombs but relatively rare in the settlement pottery from Grotta.

The **Early Cycladic II** (2650/2450 – 2400 B.C.) pottery is more elaborate. This is pattern-painted, solidly painted (“Urfirnis”) and stamped/incised dark-surfaced burnished ware.

Common shapes are the sauceboat, the pyxis, the beaked jug, the footed handleless cup and the footed jar, the globular pyxis, and the frying pan of the “Syros type”. The decorative patterns are usually stamped concentric circles, spirals, and small triangles.

In the **Early Cycladic IIIa** phase (2450/2400 – 2200/2150 B.C.) new and distinc-

Cycladic vessels - Early Cycladic I - 3000 - 2800 B.C.

tive is a class of fine, semifine, and semicoarse pottery characterized by brilliantly burnished red, black, and yellowish-brown surfaces and occurring in a distinctive range of shapes consisting of one-handled tankards, two-handled cups, the so-called **depas amphikypellon** (a very tall, cylindrical cup furnished with two vertical loop handles, both slightly upswung so as to define a heart-shaped outline), plates, and shallow bowls with incurving rims and broad, unpierced lugs set just below the rim. Globular pyxides of the preceding phase continue, but are now black-burnished and usually decorated with rectilinear plastic and incised ornament imitating the cords of basketry. Black-burnished jugs decorated with groups of incised vertical lines and teapots (= pyxides with a tubular spout) featuring plastic and incised decoration like that on the pyxides are rare. Painted pottery is now restricted to a single shape, a footed one-han-

dled cup decorated with dark-on-light, widely spaced cross-hatching. Some of the pottery is now wheelmade for the first time.

The fine wares of the **Late Protocycladic** period (2200/2150 – 2050/2000 B.C.) fall into two major groupings: (1) Incised ware: Popular shapes in this dark burnished ware

Vessel types of Early Cycladic II period .

are duck vases, truncated conical pyxides, lids, and jugs. (2) Painted ware: The painted pottery is characterized by a dull, but not truly matt, paint. Decoration consists of rectilinear patterns in a dark-on-light scheme. The favorite shapes are carinated bowls, beaked jugs, kernoi, and one-handled cups.

1c. Early Minoan Pottery

Early Minoan pottery to some extent continued, and possibly evolved from, the Final Neolithic (FN) without a severe break.

In general, the EM pottery is distinguished from that of the preceding LN-FN periods by the introduction of the jug shape and by the presence of large amounts of painted ware.

Early Minoan I (3300/3000 – 2700/2650 B.C.)

In this phase, at least four major ceramic classes or wares are worthy of mention:

Pyrgos Ware:

The favorite shape in this pattern-burnished ware, normally black, gray, or brown in color, is the chalice. Shapes and decoration suggest that this ware may be derived from prototypes in wood, the pattern-burnish being a conscious attempt to imitate the grain of the wooden original. This ware is found most commonly in northern Crete, occasionally in the south, but not in the east. It disappears rather quickly after EM I.

Incised Ware:

The favorite shapes in this ware, also dark-surfaced, are the bottle and the low pyxis.

Vasiliki Ware jug from Vasiliki, Early Minoan period
Herakleion Archaeological Museum.

Found only in the north and northeast of Crete and either imported from the Cyclades or closely modelled after Cycladic prototypes.

Ayios Onouphrios Ware:

The paint of this dark-on-light pattern-painted ware varies from red through brown to black depending on firing conditions. The favorite shapes are jugs, two-handled cups, and bowls. Painted patterns are almost exclusively rectilinear (usually groups of diagonal parallel lines).

Lebena Ware:

This ware, is characterized by patterns in white added over a solidly painted dark red ground. There are no jugs, most of the shapes being low dishes, plates, and bowls. Vases often have round bottoms and the patterns are similar in design to those appearing on Ayios Onouphrios ware.

Early Minoan II (2700/2650 - 2150 B.C.)

Ayios Onouphrios ware and probably also Lebena ware continue from Early Minoan I. Pyrgos ware disappears as does the coarse incised ware with its Cycladic connections. The following new wares are significant:

Fine Gray Ware

Very fine in texture, gray in color, and normally featuring a polished surface, this ware is typical of the earlier part of the period that is therefore designated Early Minoan IIA. The favorite shapes are spherical and cylindrical pyxides. Decoration, exclusively incised, typically takes the form of short diagonals, semicircles, rings, and dots. This ware occurs throughout the island, though never in very large quantities.

One-handled tripod cup with applied white decoration on red lustrous background, Early Minoan I period.
Mitsotakis Collection

Vasiliki Ware

The Early Minoan IIA and IIB, Vasiliki Ware, named for the Minoan site in eastern Crete, has mottled glaze effects, early experiments with controlling color, but the elongated spouts drawn from

Tripod globular pyxis,
Early minoan II period.
Mitsotakis Collection

the body and ending in semi-circular spouts show the beginnings of the tradition of Minoan elegance. The mottling was produced by uneven firing of the slip-covered pot, with the hottest areas turning dark. Considering that the mottling was controlled into a pattern, touching with hot coals was probably used to produce it. The effect was paralleled in cups made of mottled stone.

The favorite shapes are flat-bottomed jugs, teapots, dishes, spouted bowls, and goblets. Jugs and teapots often have applied pellets ("eyes") on either side of the spout.

Aside from strictly utilitarian pottery, terracotta was also used occasionally as a medium for anthropomorphic and zoomorphic forms which presumably functioned as ritual vessels.

Early Minoan III (2150 – 2050/2000 B.C.)

In eastern Crete, Early Minoan III pottery is characterized by a white-on-dark pattern-painted style which includes both rectilinear and curvilinear (e.g. circles, spirals) ornament. Such pottery seems to develop directly from a light-on-dark pattern-painted class present in small quantities in the Early Minoan IIB period. In north central Crete, there is relatively little light-on-dark-painted pottery in this phase and none whatsoever decorated with spirals. In fact, dark-on-light-painted pottery is more popular in the Knossos area, though patterns are rare and most of the painted decoration is purely linear (i.e. banding). Particularly characteristic of the north central region is the footed or flat-based goblet or "egg-cup", a shape which occurs in the eastern part of the island only in the form of imports.

2. Middle Bronze Age 1900-1700/1600 B.C.

Middle Helladic – Middle Cycladic – Middle Minoan

2a. Middle Helladic pottery

The Middle Helladic pottery features important artistic development and significant technological innovations. The most important innovation is the widespread use of the potter's wheel which first appeared in the Aegean about 2300 B.C. More wheel-driven vases were made while a technologically advanced rotating wheel, which contrib-

Agia Marina. Sauceboat. Early Helladic II.
Spetses, Archaeological Museum.

Thebes. Askoi. Early Helladic II.
Thebes, Archaeological Museum.

uted to the rapid manufacture of vases with thin walls and complex shapes, was put into use.

One of the most typical features of Middle Helladic pottery is the existence of many local workshops with distinct styles. Thus, the fine pottery of the Peloponnese is easily discerned from that of central Greece while very often differences between the production of smaller regions, such as the Argolid and the south-western Peloponnese, are identified. The pottery of the workshop of Aigina is distinct. Its products were exported at an unusual for that period extent.

The two basic ceramic wares are the Minyan and the Matt-painted.

Minyan is a type of well burnished pottery which, depending on the firing atmosphere, has a colour range from grey-black (reduction) to yellow or red (oxidation). The most common shapes are open forms, mainly footed cups and kantharoi.

The Mat-painted pottery is characterized by the dull mat texture of the painted decoration, attributed to the Manganese-bearing substances added to the paint. The “Mat-painted” are mostly light colored ware with dark decoration while less common are the dark ones with light decoration.

The two pottery categories, which are separated in smaller ones, remained the main ceramic styles in the whole Middle Helladic period. The quality of the Minyan and Matt-painted ceramics was constantly improved and in some regions their production continued through the early periods of the Late Bronze Age.

In the beginning of the Middle Helladic III period, about 1700 BC, and as vases were still made with earlier techniques, the quality of ceramics was considerably improved and a series of new shapes appears. At the same time, pottery is heavily influenced by the Cycladic pottery and indirectly by Minoan ceramics. Middle Helladic pottery adopts decorative motifs and vessels shapes from the art of these two insular cultures com-

Orchomenos. Minyan goblet with ring-shaped stem.
Atehns National Archaeological Museum.

bined creatively with the elements of the regional Middle Helladic tradition.

2b. Middle Cycladic pottery

In the beginning of the Middle Cycladic period the ceramic production includes wheel-made fine vases with red, brown and black burnished surfaces. Typical forms are the spouted bowls, the egg-shaped pithoi and bowls with a high stem imitating the respective shape of the Minyan pottery of mainland Greece. Basic decorative motifs are the linear patterns (lines, semicircles, spirals), while at the end of the Middle Cycladic period leaf-shaped designs as well as bird representations appear. A particular ceramic ware is the vessels with parallel grooves.

The most typical ceramic category of the Middle Cycladic period are the so-called white vessels made of extremely pure clay, thin walls, opaque or yellowish surface and painted matt brownish black decoration. From the middle of this period and particularly from its end, the painted decoration of the white vessels is enriched with red burnished themes consisting the so-called Black and Red style. Bowls, simple or beak-spouted jugs, bird jugs and pithoi are decorated with abstract curvilinear or floral themes which remind the Cretan vases of the Middle Minoan II-III periods. Less frequently iconographic themes such as birds, dolphins, lions, etc. are painted. At the end of the Middle Cycladic period the so-called later regional pottery is manufactured at Phylakopi on Melos. Its characteristic shape is the semiglobular cup. This category is related to the white vessels and is a sign of the Late Cycladic I pottery of Melos.

Melos, Phylakopi. Clay jug with painted decoration depicting a bird. Middle Cycladic period.
Athens, National Archaeological Museum

Melos, Phylakopi. Clay cylindrical vessel stand with fishermen.
End of Middle Cycladic period.
Athens, National Archaeological Museum

2c. Middle Minoan pottery

The pottery of the Middle Minoan Ia phase (2050/2000-2000/1950 B.C.) develops directly out of that of the preceding EM III period.

Cooking pots and tableware are still produced, but storage vessels and jars appropriate for carrying liquids are also made. During the Middle Minoan period (2000-1550 BC) the clay larnakes and pithoi became more common in burials and a greater variety of ceramics for ritual use appears.

Typical ceramics of this period have been found at Knossos, Mochlos, Vasiliki, Mesara and Malia.

Dark-on-light pattern-painted pottery is still common, especially at Knossos, and all pottery is still handmade.

Polychromy in a light-on-dark style (the use of both white and red/orange on a solidly painted dark ground) begins in this phase, though it is relatively rare.

Also beginning in this phase is the particular form of relief decoration known as “barbotine”. The straight-sided cup (also known as a Vapheio or Keftiu cup) makes its first appearance. A major difference between Early Minoan III and Middle Minoan Ia pottery (at Knossos) is the far greater frequency of curvilinear decoration in the later pe-

Pithoid jar with fish from Old Palace. Phaistos

riod. In the east, representational or naturalistic motifs appear on pottery, more often floral than faunal.

The pottery of Middle Minoan IB (2000/1950-1900/1850 B.C.) is characterized by the first use of the fast wheel, by increasingly thinner vessel walls, by more complex polychrome decoration and by crinkled rims and other features indicative of the influence of metalwork.

During the 18th century, Middle Minoan IIA-B, ceramics became a major art form and the best "Kamares ware" -also known as "eggshell ware" due to the thinness of its walls-, is of a technical and artistic quality never again attained during the Aegean Bronze Age (it is so fine that many have argued that it must have been mould made rather than having been thrown on a wheel). Significantly, use of this extremely fine tableware, elaborately decorated with complex abstract patterns and occasionally representational motifs in the form of stylized plants, animals, or human beings, was to all intents and purposes restricted to the palatial centers where it was produced.

A notable feature of this class of pottery is the rich polychromy of its decoration in a light-on-dark style employing abundant white and a number of shades of red, orange, and yellow on a black ground.

By far the richest assortment of this pottery comes from the place at Phaistos, and the Mesara area of southern Crete is arguably the region within which this particular art form reached its technical and aesthetic apogee.

The pottery of Middle Minoan IIIA-B no longer appears to have constituted a major

Cup with Kamares style decoration from Phaistos. 1800-1700 BC Herakleion, Archaeological Museum

Kamares ware egg shell cup from Knossos. Middle Minoan II period Herakleion Archaeological Museum

art form and the vessels, though perfectly serviceable and technically still of high quality, seem dull and lack-luster compared to those of Middle Minoan IB-II. Most tableware is either unpainted, solidly painted, or decorated with white patterns on a dark coated ground. Polychromy is relatively rare.

During this phase, Minoan influence expands and intensifies throughout the southern Aegean.

3. Late Bronze Age - 1700/1600-1100 B.C.

Late Helladic, Late Cycladic, Late Minoan

In the latter Bronze Age or Late Helladic period the Mycenaean culture dominates, first in mainland Greece and subsequently in the entire Aegean, especially after 1450 BC. The Minoan culture declines and Crete will fall under the rein of the Mycenaean Greek.

3α. Late Helladic pottery

During the **Late Helladic I** period the Minyan and Matt-painted pottery, that is the main wares of the Middle Bronze Age, continues. The Minyan vases are now more improved and more lustrous and the Matt-painted ware acquires a new variation with polychrome, black, red and white decoration.

Late Helladic I vases:
Vapheio cup (Elis) and alabastron (Mycenae).
Olympia Archaeological Museum P 1375-
Athens National Archaeological Museum

The development of the Greek mainland pottery presents a harmonic evolution from the pottery of the Middle Helladic period followed by the adoption of elements from the contemporary Minoan and Cycladic pottery.

At the same time a new ceramic ware, decorated with a dark coloured shiny paint which is easily distinguished from the matt-painted appears for the first time.

Moreover, the Middle Helladic vessels shapes continue to be produced for some time. The new shapes are the alabastrons, the Vapheio cups, the jars, the bridge-spouted amphoras and the tall jugs, vessels which are obviously effected by the Minoan ceramics.

In the **Late Helladic II,** the pottery follows and improves the tradition of the previous period while the decoration is constantly enriched with the introduction of new motifs,

mainly floral, confirming the Minoan influence.

However, the style of the Mycenaean pottery differs from the Minoan prototypes in the fairly schematic way that the decoration is placed on the vessel surface.

This period a new elegant type of vessel, the so-called Ephyraean kylix, as an evolution of the Middle Helladic stemmed kylix appears. The coexistence of Minoan elements for free drawing and the clear abstract trend of the Mycenaean workshops is manifest in this vessel.

The **Late Helladic III** ceramics present the characteristic Mycenaean elements which will prevail in the whole period of Mycenaean affluence: the uniformity and the standardization of the vases. The naturalism of the early periods disappears giving way to a strict abstract depiction of motifs which does not lack of elegance. The quality of pot-

Late Helladic II B - III A 1 pottery shapes.

tery reached very high levels mainly because of the use of pure clay and perfectionned firing in furnaces with high temperatures.

From the Late **Helladic IIIa** period the decoration of ceramics evolves rapidly as the motifs and the disposition of decoration are constantly renewed. The two main trends are the “decorative” and “pictorial” style.

Another decoration style of this period is the dense decoration of net or scale motifs which cover the whole surface of the vases. The new shapes are the stirrup jar, the alabastrons and the jars, while the most common drinking vessels are two also new shapes: the skyphoi and the kylixes.

During the **Late Helladic IIIb** period the vessels were decorated with dense horizon-

tal bands and lines, which limited the free iconographic themes on the shoulder band. Despite this relative standardization, the decoration maintained its elegance and authentication.

After the destruction of the Mycenaean palaces roughly 1200 BC, the ceramic workshops continued their production without the control of the central power. During this period it is observed that pottery is renewed with the introduction of new regional elements.

As for the evolution of decoration, the pictorial style continues and two new styles appear on Greek mainland, the “CLose Style” with dense patterns and representations limited to one band of the vessel and and the “Granary Style”, with a very simple decoration of horizontal or wavy bands. Two other styles come from regions beyond the Greek mainland. The “Octopus Style” which occurs mainly on the islands and presents a great variety of marine themes and the “Fringed Style” which originates in Crete and includes dense fringed motifs.

After this brief renewal Mycenaean pottery loses its variety and quality. Only the “Granary Style” which will be maintained until the Submycenaean period continues.

The **Late Cycladic I** pottery presents Minoan and Mycenaean elements mingled

Thera, Akrotiri. Clay vessel with polychrome decoration of dolphins and wild goats.
Late Cycladic I period.
Athens, National Archaeological Museum

Thera, Akrotiri. Jug of the Middle Cycladic period (left) and bird jug of the Late Cycladic I (right).
Athens, National Archaeological Museum

with the regional traditions of the Middle Cycladic period. The local features are more apparent in the pottery of Phylakopi which evolved from a regional Cycladic “white style” of the Middle Bronze Age.

The pottery of Agia Irini is frequently decorated with red, black and occasionally white

colour. The typical vase shapes are the beak-spouted jugs and bridge-spouted jugs. The circles, the leaf-shaped bands and the combination of red and black slip are particularly popular decoration patterns. Apart from the usual abstract motifs naturalistic themes, imaginary creatures and figures that derive probably from legends are illustrated.

The Minoan and mainland influence continues in the pottery of the Late Cycladic II period as well.

As indicated by the finds of Phylakopi and Agia Irini, during the Late Cycladic III period, , the insular pottery is replaced by the products of the Mycenaean workshops at a great percentage and the regional production adopts the features of the Mycenaean pottery both in the decoration and the vessel types.

During the Late Cycladic IIIc, a new marine style, probably originating from Crete is developed, known as “Mycenaean Koine Style”. The most typical type of this style is the stirrup jar with octopus ornamentation. The second most frequent vessel is the jug with a fixed strainer, the flasks and the richly decorated kalathoi.

3c. Late Minoan pottery

Characteristic of this period is the prevalence of the Knossos pottery workshop which, during this period, traded its products in the entire Minoan territory.

The Late Bronze Age in Crete was marked by important changes in pottery tradition which was partly due to new production techniques. The clay of that time appears with no admixtures, the walls of the vessels are solid, the surface is smooth and lustrous revealing a general improvement in quality since Middle Minoan production. The vases were fired in small built kilns, in stone-built vaulted cabins and kilns that had air-ducts for better air circulation.

One of the innovations of this period was the use of a new kind of burnished glaze which gave a lustrous appearance to the surface of the vessels. But the most significant change is marked in the colour of the decoration and the background of the vessels which changed from light-on-dark to dark-on-light.

Palace Style jug from Katsampas,
Late Minoan II period.
Herakleion Archaeological Museum

Marine Style rhyton from Zakros, Late Minoan IB period.
Herakleion Archaeological Museum

This new style spread rapidly in both palatial and smaller workshops, giving the impetus for the development of new shapes and decorative motifs.

The themes on the vessels are a development of those on Middle Minoan pottery. As far as styles of the preceding period are concerned, the tortoise-shell ripple pattern and the dark-on-light decoration style were used on a large scale.

GEOMETRIC PERIOD

In the 11th century BC. the Mycenaean palace and authority structures, which had until then allowed the arts to flourish were destroyed, but he local societies -even though reduced in size- continued to lead almost the same way of life and pottery continued to be manufactured.

From the mid-11th until the end of the 10th century, a new style of pottery developed called Protogeometric, which is more easily observed in Attica. From 900 until 700 BC approximately, this pottery developed relatively slowly and the strictly Geometric style flourished.

Three major phases of development can be distinguished: Early, Middle and Late.

The innovations of the Geometric style include the use of the multiple brush and compass and the return of pictorial decoration. The latter, however, is subject to strict stylization and abstraction and does not lend itself to narrative scenes.

Protogeometric, 1050-900 BC.

The Protogeometric Attic pottery seems to be a continuation of the sub-Mycenaean as far as form and decoration are concerned. The most representative group of Protogeometric vases comes from the Kerameikos cemetery. It includes necked amphorae, stamnoi, hydrias, lekythoi, trefoil-mouthed oinochoe, kalathoi reminiscent of wicker baskets, pyxides, skyphoi, kantharoi and cups. More rarely, animal-shaped vases in the form of ducks or deer appear. Concentric semicircles and circles, linear and ‘chequered’ motifs are the most common decoration. At the same time, the first specimens of pictorial decoration emerge. Towards the end of the Protogeometric phase, a large part of the surface of the pot was covered by a dark glaze, a method which was to be continued during the subsequent phase; the Early Geometric.

Flat pyxis from an Attic workshop. 750-735 B.C.. It bears a lid with four horses in the centre and is decorated with maeanders amd zig-zags. Vases of this type originate mainly from male graves, since the horse can be considered the emblem of the aristocratic class of hippeis (knights).
National Archaeological Museum, Athens

Early Geometric, 900-850 BC.

In this phase, drawings with compass are abandoned and compositions with zig-zags, curved lines and maeanders are opted for. In certain cases, the motifs are presented inside a frame. The most common shapes to be found are kraters, stemless skyphoi and pyxides with a pointed base, intended for hanging

Middle Geometric, 850-760 BC.

The surface of vases during this phase is divided into several zones and decorated with batches of parallel lines. As a decoration motif, the maeander is still in use, while hooks and the combinations of rows of triangles and lozenges emerges. Among the new vase types, the krater with the additional support member between the handle and the rim, the oinochoe with flaring neck and the flat pyxis with a wheel-made handle on the lid, stand out. Sometimes, in place of this handle, one to four small horses are encountered. The figures of men and animals are still quite rare (small horses, deer, pigs, battle scenes and a female mourner).

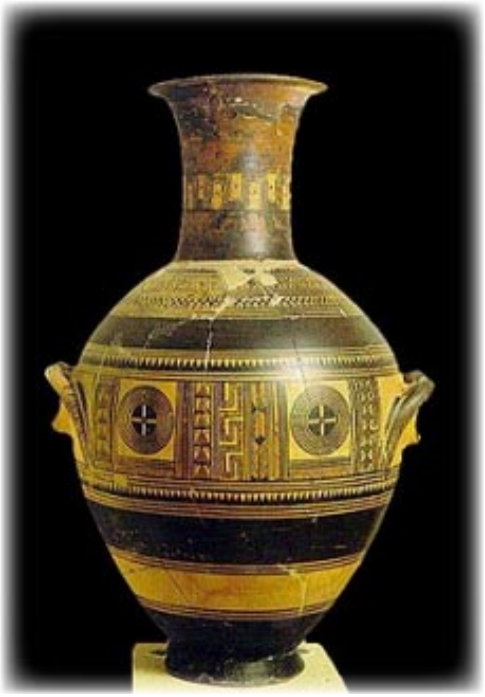

Attic urn of the Early Geometric Period. 860-840 B.C.. Kerameikos Museum, Athens

Late Geometric, 760-700 BC.

Most vessels originate once more from cemeteries such as those of the Kerameikos, Thoricos, Eleusis and Myrhinnous. Many of them are of vast dimensions and have been used as grave markers. Necked amphorae and kraters are common in male tombs, whilst stamnoi are more prevalent in female ones. Pictorial representations cover a larger part of the surface of the vase, gradually replacing supplementary ornaments. For the first time we are in a position to distinguish the style of specific vase painters, such as the 'Dipylon painter' and the 'Hirschfeld painter'.

New shapes of this period are open conical cups, bowls, kotylai and kraters

ARCHAIC PERIOD

In most regions of Greece the transition from the Geometric ceramic tradition to the new orientalizing disposition and later to the development of the local Archaic workshops came about gradually. In Eastern Greece many local workshops developed, with those of Miletus and Clazomanae.

However, the most important centre of ceramics during the 7th century B.C. was Corinth, which, after inventing the black-figure technique, provided the means for the development of accuracy and expressiveness in pottery. These elements were processed by the Athenian ceramists, which led to the formation and development of black-figure style.

The appearence of the red-figure style did not indicate the end of the old technique. Black-figure vases continued to be reproduced for another half century.

1. EASTERN GREECE POTTERY

The transition from the sub-Geometric ceramics to that of the Archaic period is more apparent in the type of "bird or rosette kylikes", which appeared for the first time in Rhodes at the beginning of the 7th century B.C. and subsequently they were produced in more centres, the most important being that of Clazomenae. Their production

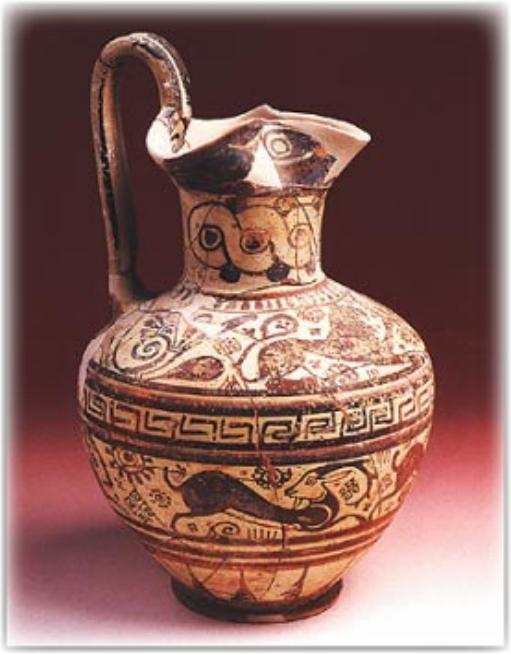

Trefoil Wild Goat style oinochoe, probably of a north Ionic workshop. It is decorated in zones, with themes from the plant and animal world. On the shoulder a zone distinguishes with lions and on the bowl another with wild goats. 610-580 B.C.
Delos, Archaeological Museum

stopped at around 600 B.C

Another type of written ceramics from eastern Greece is the known “Wild Goat style”, which was produced in many workshops between 650 and 550 B.C. It is easily recognised from the parallel friezes with animals and floral motifs. The figures were designed in black glaze on the off-white layer that covered the whole surface of the vase. The ceramics of the Wild Goat style spread from the eastern Mediterranean and the Black Sea to Italy and north Africa.

The most important production centres were located in Miletus, in Clazomenae, and Chios.

2. EARLY CORINTHIAN and CORINTHIAN pottery

At around 730 B.C. the “black figure style” appears in Corinth and the so-called “orientalizing style”, probably originating in Near East metalwork or ivory-work, develops. The decoration, mostly curvilinear, consists of floral and faunal designs.

Characteristic is the use of miniature-vases -such as spherical aryballoi and the kotylai.

In this technique the figures were drawn as silhouettes, but before the firing of the vase the details were incised by a sharp tool, removing a thin layer of glaze at the same time. Production in the Corinthian Quarter is divided into two large periods: the protocorinthian from 720 to 625 B.C. and the Corinthian from 625 to 535 B.C. Each period continued for about a century:

Protocorinthian

Early protocorinthian or the period of the spherical aryballoi, 720-690 B.C. Aryballoi and kotylai are decorated with animals and flowers -real or imaginary- often enlivened with added colours.

Middle protocorinthian I or period of ovoid aryballoi I, or period of the Ist black-figure style, 690-670 B.C. Along with the new type of aryballoi a radical turn in the thematol-

ogy also appears. The floral animal motifs withdrew to secondary zones, yielding the main surface of the vase to narrative scenes.

Middle protocorinthian II or period of the ovoid aryballoi, or period of the II black-figure style, 670-650 B.C. This period represents the apex of protocorinthian pottery. The proportion of the figures acquired a naturalness, the forms that overlapped were accurately attributed with a sense of respective and miniature art skill acquired a scholastic accuracy. A beautiful example of these achievements is the MacMillan aryballos.

Late protocorinthian or period of pear-shaped (pyriform) aryballoi, 650-625 B.C. In its last phase the protocorinthian black-figured style was experimented on quite a lot with the added colours, thus creating a particular polychromy. Exquisite vases belong to that period, such as the olpe Chigi. These have the tendency to represent the forms naturalistically, whereas the decorative motifs are almost completely missing.

Corinthian

Transitional, 625-610 B.C. During this period many elements of the previous one continued, however with signs of a certain schematisation and inanimate repetition becoming apparent.

Early Corinthian, 610-580 B.C. At the same time as the well-known animal friezes, which in this phase are covered with various secondary motifs, mostly rosettes, the large vases -such as the column crater- continued to be decorated with narrative scenes, usually simplified and less detailed.

A spherical Corinthian aryballos from Heraion in Delos. Delos, Archaeological Museum

Middle Corinthian, 580-555 B.C. During this phase the animal bodies were elongated, to cover the friezes more easily, whereas even the rosettes were gradually transformed into simple dots.

Late Corinthian, 555-535 B.C. This is the period of decline of the Corinthian pottery. Except for some vessels – imitations of the Athenian art- and some interesting paintings by the use of add on white and red colour, the rest of the pottery production is unimportant and mainly appeals to local consumption.

3. PROTO – ATTIC POTTERY

From many points of view, the Attic pottery of the 7th century B.C. is considered as the antipode of protocorinthian pottery. There was a special preference for large shapes of vessels, on which monumental forms could be freely developed and their surface was suitable for experiments of every kind, whereas the concept of separating the sides of the vessel into main and secondary, developed at the same time.

The decoration themes were inspired from mythology. The designs, even when they are orientalizing monsters have the angular structure of their Geometric predecessors. The narrative character of the scenes, and the rejection of every regulatory convention in the shape of the forms allowed the creation of some of the most lively compositions of that period.

The Hydria of Analatos. On the neck a dance of men and women is depicted. Beginning of the 7th century B.C. Athens, National Archaeological Museum

Protoattic pottery is divided into the following periods:

Early protoattic, 700 - 675 B.C.

The production of vases continued. These vases were plastically decorated and their themes were inspired by some Geometrical standards. However, mythological scenes are not yet depicted. The most important representatives of that period were the Analatos Painter and the Mesogeia Painter.

Middle protoattic, 675 - 650 B.C.

This is a period during which the Attic pottery was removed from the big markets and their developments, enabling it to proceed with research and innovations. There was a preference for large-shaped vases, on which narrative mythological scenes could be developed. The most important representatives of these tendncies were the Polyphemus Painter and the Ram Jug Painter.

Late protoattic, 650 - 630 B.C.

During these years the imitation of the Corinthian black-figure technique began, applied with simultaneous use of white and red thus creating tricolour. Furthermore the preference for monumental forms and mythological subjects was maintained.

Protoattic amphora. It is attributed to the painter of Polyphemus. Ca. 660 B.C. Eleusina, Archaeological Museum

Protoblack-figure in Attica, 630 - 600 B.C.

This last phase corresponds to the full prevalence of the black-figure style and is distinguished for the strong Corinthian influences in iconography. The most important potter of that period was the Nessos Painter, who managed to combine technical perfection and the accuracy of the protocorinthian ceramics with the power and the drama of the protoattic one. He painted large craters and amphoras.

Black figure pottery

Early black figure

In the beginning of the 6th century B.C., Athenian pottery developed new shapes assimilating the Corinthian influences, the most distinct being the friezes with animals and monsters. The mythological scenes are still limited and the “Corinthianized” animals occupied a large area. From Corinth new shapes were introduced, such as the “Komast Cup”, the kotyle, and the column crater.

During the second quarter of the 6th century B.C., the most prevailing shapes of Attic pottery were the “Siana Cups”. These are named after a cemetery in Rhodes and their decoration consists of a combination of Corinthian iconographic elements and linear patterns.

An excellent work from that period is the famous vase Francois, which took its name from the archaeologist who excavated it. It is a large crater with volute handles that twice bears the signature of the potter Ergotimus and the painter Kleitias. Almost all of it is decorated with mythological representations that include 270 figures and 121 inscriptions. The themes that are represented are the hunt of the Calydonian boar, funeral games in honour of the dead Patroclus, the victory dance of Theseus, the battle between the Centaurs and the Lapiths, the procession of the gods to the house of Peleus, Achilles pursuing Troilus, the return of Hephaestus to Olympus, Ajax carrying the dead Achilles and the battle between Pygmies and cranes. Its extremely rich decoration and its strictly studied composition make this vase unique.

During the fifteen-year period before the middle of the 6th century B.C., a type of amphora with an ovoid body and cylindrical neck called “Tyrrhenian”, became common, decorated with a combination of “black-figure” and polychromy, appropriate for the representation of mythical or daily life scenes.

These elements made the “Tyrrhenian” amphoras were more appealing to the Etruscans buyers who were used to the Corinthian production.

High black figure

The most important representatives of the black-figure style were Lydus, Amasis painter and Exekias, who worked between 560 and 525 B.C.

Lydus painted almost every type of vase, including a series of funerary painted plaques. In his best works, a great attention to detail and a special sensitivity to animals is observed.

The name Amasis Painter derives from the potter whose vases he often decorated. His paintings are distinct for their accuracy. He preferred Dionysian thematology and his craftsmanship heralded the red-figure technique, which was to follow.

Execias was a potter and painter at the same time, who introduced innovations in all pottery fields, especially in representing mythological themes.

Late black figure

The most characteristic painter of this period is the Andokides Painter who most probably was the inventor of the new technique. Andokides Painter seems to come from the same tradition as Exekias and he follows the same technique. Although he decorated many big vases (amphorae, hydrias, craters), he stands out for the simple and very attentive decoration of a series of plates.

A special category of vases are the Panathenian amphorae. Their shape and decoration were formulated around 530 B.C., and continued to be produced in the black-figure style maintaining the same representations until the end of the 4th century B.C. (the last dated one is placed in 312/1 B.C.). These amphorae contained oil and were given as a prize at the Panathenaea. Many of these vases were decorated by well-known painters of the black figure style (Lydus, Execias and others).

5. Red Figure Pottery: the period of Pioneers

The red-figure style is the exact opposite of the black figure one: the background was painted black except for the figures whose outlines had been preliminary sketched. The figures were left in the colour of the clay. Their details were drawn with very thin

Attic red-figure calyx crater. It is signed by the potter Euxitheus and the painter Euphronius. The carrying of the dead Sarpedon by Hypnos and Thanatos in Lycia is represented. 515/10 B.C
New York, Metropolitan Museum of Art

brushes, even as thin as a single hair. At the same time the dilution of the slip (to various degrees) allowed the creation of layers of brown or honey-coloured lines. Engraving was scarcely or not used at all and the added colours were remarkably limited.

The first real group of artists that we know in the history of western art are known as Pioneers. Their work is dated in the last twenty years of the 6th century B.C. The most important members of the group were Euphronius, Euthymides, Phidias, Smicrus, Oltus, Epictetus, and the Sosias Painter. Although they worked for only a decade after the appearance of the new style, they had already fully understood its possibilities and did not hesitate to experiment and to innovate. They succeeded in giving volume to the figures and to attribute them with quite a lot of naturalness in every possible pose. They painted every type of vase, and they contributed to the establishment of new shapes, such as the amphora with twisted handles, the psykter, the stamnos and the pelike.

The Pioneers, who stand out for their attentive and impressive compositions over large surfaces, were also proved to be excellent micrographers. On the tondi of their kylikes the figures were painted according to the imaginary axes of regular shapes inscribed on a circle.

Red-figure amphora by the Achilles Painter. It shows Oedipus and the Sphinx. 450-440 B.C.
Boston, Museum of Fine Arts

CLASSICAL PERIOD POTTERY

A) RED FIGURE POTTERY

Not all the devastation of the Persian wars could disrupt the continuity of the archaic tradition and a new phase began straight after 'the Persian business'.

This period can be thought of as the upper limit of early Classical vase-painting. From the middle years of the 5th century up until 420 B.C., vase-painting went hand in hand with Athens' prosperity, absorbing the influence of the sculptures of the Parthenon.

This is the period usually termed Classical.

Some of the most important vase-painters of this period were working simultaneously in the red-figure and the white ground techniques. Towards the end of the 5th century, a more and more obvious interest in form, composition and decoration makes itself felt. This new trend is called the Rich (or Ornate) style. It lasted until about 390 B.C. Some of its features were to survive throughout the first third of the 4th century B.C.

What one notices about Late Classical vase-painting is 1) obvious falling-off in quality and execution, and 2) insistence on manneristic repetition of the same old themes. And so red-figure ended on a downbeat note, in about 320 B.C.

A1) Early Classical vase painting

The Archaic formal models were so widespread and so strong, that they were still being used up to the end of the 5th century to convey monumentality and excess - mainly in scenes from myth. Early Classical art offers a contrast with Archaic affectation and the latter's insistence on details of anatomy and dress. What it aims at is to portray

Attic red-figure calyx krater by the Niobid Painter. Above: the Battle of the Gods against the Giants. Below: Dionysus with maenads and satyrs. 455-450 B.C.
Ferrara, Museo Archeologico Nazionale di Spina

ethos. This expression was achieved by increasing the variety and naturalness of figure poses, and by studied and harmonious compositions.

In the 470s B.C., although a fair number of 'mannerists' continued the stereotypes of the previous period, some painters of large vessels - for instance the Munich 2413 Painter, successfully freed themselves from stylized Archaism.

During the second quarter of the 5th century B.C., there were important developments in major painting, which influenced the vase painting of this period

The earliest and the best representative of the new technique is the Niobid Painter, named after the well known vase he painted. The Niobid Painter's forte is drawing figures in three-quarter profile; he also has some success in depicting simple objects, particularly shields, in perspective foreshortening.

Of all the potters of this period, and indeed of the 5th century generally, the most successful craftsman was Sotades. His work is marked by imagination and grace, elegance and originality. He mainly made moulded vessels shaped as animal heads; he also threw figures in a whole solid piece, and groups. At the same time he was producing a kylix type with unusually slender handles, and experimenting with moulded decoration on phialae. He was in long-term partnership with the painter hence named the Sotades Painter.

A2) High Classical vase painting

The official opening of the Parthenon in 438 B.C. and the completion of its decorative sculptures in the years following were a landmark in the history of Athenian art.

One of the most important painters of the period was the Achilles Painter, who had a particular fondness for fastidious draughtsmanship of lonely figures lost in the dark background of large pots.

The Phiale Painter, a pupil of the Achilles Painter, took the same options as his master, enriching them with greater narrativity. The types of pot he decorated were the pelike, the amphora, and also the giant bell-crater.

In the third quarter of the 5th century B.C., the most important vase-painter was Polygnotus who follows in the footsteps of the Niobid Painter. In his best work he strikes the heroic note and the scenes shown are normally of riders or of battles with Amazons or Centaurs.

During the third quarter of the 5th century B.C., certain vase-painters continued with old-fashioned mannerism producing a low quality work. So we find fresh, animated subjects side by side with far too many lifeless and technically uneven vogue pieces.

The most important of the vase-painters of this period was the Eretria Painter. The types he decorated were: kylix; squat lekythos; moulded vessels; and epinetron. From the technical point of view, he is a painter who pays great attention to detail. His style is exquisite but never pompous. The austere calm of paintings of the Parthenon years has been replaced by emotion. These were elements which were to influence the up-and-coming ‘Rich style’.

A3) Rich Style

The style which dominated in the last quarter of the 5th century and the first quarter of the 4th is conventionally called the ‘Rich’ (or ‘Ornate’) style because, in comparison to Attic vase-painting of previous periods, it is heavily loaded with ornament.

Detail of red-figure hydria by the Meidias Painter. It shows a group of Nymphs. Late 5th century B.C.
Firenze, Museo Archeologico Nazionale

It is the Meidias Painter who is the most typical representative of the new trend. His figures are graceful; they are often posed as though dancing, with expressions that range from tenderness to melancholy. His well-balanced compositions manage to give a 'lift' to the hydria and other kinds of pot awkward to decorate.

A4) Late Classical vase painting

Two important early 4th-century vase-painters were the Pronomos Painter and the Talos Painter. Though the draughtsmanship of their pieces is particularly gifted, it is still more interesting for the light it throws on mythology, cults, and the theatre. The occasional scenes of pomp and circumstance seem inspired by the major wall-painters of the time: for instance Parrhasius or Zeuxis. The best of the cup painters is the Meleager Painter, who surrounds the tondi of his cups with crowns of ivy. These tondi usually show lone figures of gods and heroes.

Of the many potters working in this period we can single out for mention Xenophantus (who signs himself 'Athenian'). It was he who decorated a large squat lekythos from Kerch with figures in bas-relief. This use of relief on pots is obviously inspired by the metal vessels with repousse work that were so fashionable at this time.

The Attic red-figure volute krater that gave the Talos Painter his name. The main surface shows Talos (the giant bronze guardian of Crete) expiring at the hands of the Dioscuri. On the neck is a Dionysiac scene. Ca.400 B.C. - Ruvo di Puglia, Museo Jatta

The Kerch style. Some fifty years before Attic red-figure pottery came to an end, a style that has been named after the Crimean city of Kerch made its debut. Kerch is the classical Panticapaeum, and many pots of this type have been discovered there. (The Kerch style died with red-figure pottery itself). The shapes most commonly found are the pelike, the lekanis, the lebes gamikos, and the krater. As for the subjects, they generally have to do with mythological beings popular among the peoples of the Black Sea: for instance, griffins, Arimaspians, and Amazons.

The Marsyas Painter, working in the middle years of the 4th century, is representative of the most fruitful of the extreme experiments made with draughtsmanship and variety of colour. He will embellish a large pot - a krater, a lebes gamikos, a pelike - with figures obviously influenced by sculpture. The poses are well-weighted, and the lines of the drawing suggest engraving on metal rather than painting.

The red-figure style of Athenian pottery effectively ends in about 320 B.C., though there may have been a small number of artless small pots produced after this date.

Attic squat lekythos with relief decoration. It is signed by the potter Xenophantus and the attribution is to the Xenophantus Painter. It shows a Persian royal hunt. 390-380 B.C.
St.Petersburg, Hermitage Museum

B) Lekythoi (lekythos) and other White Ground Vases

White-ground technique was already well known in the late Archaic period. Most likely it derived either from black-figure technique or from imitation of major painting. On another view, it was connected with painting on non-standard materials such as ostrich eggs or ivory. Its connection with lekythoi dates from early on; but it could also be used on an oinochoe, a kylix, a pyxis, or an alabastron. Output of kylikes with white-ground decoration on the outside was mainly confined to the years 480-460 B.C. The most important artists working in this medium were the Pistoxenus Painter and the Sotades Painter. there have also survived a few calyx kraters that have a large outside surface decorated with narrative scenes by the Phiale Painter, who also decorated lekythoi.

A white-ground lekythos was the standard grave-offering in Classical times. Why were they there? Because they contained the oil that was always used in the burial rite. There was often a smaller space inside for oil, so that the user didn't have to fill the whole vessel, thus economizing on the expenditure of costly oil on the grave. In the first

Fragment of a white-ground kylix by the Pistoxenus Painter.
It shows a satyr harassing a maenad. 470-460 B.C.
Taranto, Museo Archeologico Nazionale.

specimens we have, the drawing was blocked in outline, just as was done for its model, the black-figure pot. In the third quarter of the 5th century, it was fashionable to use several colours (red, blue, green, ochre), and the brushwork became as plastic as the liquidity of the pigment would allow. This is an advance certainly borrowed from major painting. Depending on the period, the outlines are sometimes made thin and shiny (as in the red-figure technique), and at other times honey-coloured or opaque.

Leaving aside scenes from mythology and everyday life, the scenes on lekythoi can be subdivided into two categories: those in which show Death (allegorically, in the form of Charon, Hermes, Thanatos, or Sleep), and those which show human beings directly linked with the rites of burial and with looking after the grave.

Before the mid-5th century the main painters were the Sabouroff Painter and the Tomb Painter. They are followed by the Achilles Painter, whose superb drawings and subjects have only an indirect relation to the grave. (This is a reason for not excluding the possibility that some lekythoi were used for purposes other than burial). Towards the end of the century the R Group is conspicuous for its expressive figures and relaxed poses. In 400 B.C. or thereabouts, the output of white-ground lekythoi comes to a halt. Dating to this final period are a small group of Huge lekythoi, up to a metre in height, that served as grave markers (sema) in Athenian burial grounds.

White-ground lekythoi were not nearly so widespread as red-figure pottery. Outside Attica, we find them chiefly in Euboea, Macedonia, and (to a lesser degree) Italy.

HELLENISTIC PERIOD

Terracotta sculpture and ceramics

Clay figurine of a Tanagra from the city of Zarokampos in Crete.
Hellenistic period.

Many works of miniature art, created in the numerous small provincial workshops usually made of “inferior quality” material (such as clay), provide important information about the study and re-establishment of the worship practices and everyday life in the Hellenistic period. They are important since we can recognize in them influences, imitations or even remodels of works of monumental art or miniature art, made of precious material, a large part of which has been lost.

Those objects known as Megaric and Homeric skyphoi are small relief clay vases without handles, which copy the metal originals. The Megaric skyphoi, decorated with floral motifs, are met across the whole Hellenistic area and the Homeric skyphoi, the themes of which are taken from the Homeric cycle, spread amazingly during the 3rd and 2nd centuries BC.. Many of the numerous clay oil lamps also copy the metal originals.

Terracotta sculpture was one of the most important sectors of the Hellenistic miniature art, while in Boeotia some of the most important workshops of clay figurines pros-

Black-figure kantharos from a Hellenistic cemetery in Amphipolis. On its neck it has a “west slope” decoration.
Hellenistic period. End of the 4th century BC.

Hadra hydria from Rhodes.
Middle of the 3rd century B.C.

pered. Works known as Tanagra figurines are typical products of these workshops. These are elegant multicoloured standing female figures with rich garments. The Alexandrian art was very much infuenced by these female figurines, especially that produced from the end of the 4th century BC until the 2nd century BC which was created using the mud of the Nile.

A category of black-figure vases made of good quality clay, which is dated between the end of the 4th and beginning of the 2nd century BC, is known as Hadra hydriai from the homonymous Ptolemaic necropolis near Alexandria. The shape and decoration of these vases were copied by many workshops in throughout the Hellenistic area.

BYZANTINE POTTERY

The study of Byzantine pottery, which originated in the Greek traditional ceramic art, provides us with valuable information concerning the commerce, the technology, the every day life as well as the artistry of Byzantine society, while it plays a vital role in dating their buildings and the excavation sites. Byzantine pottery is the continuation of Greek-Roman art as that evolved up to the 7th century. The same techniques are applied generally while we have the addition of new forms and decorative elements like Christian symbols.

Glazed Byzantine plate with "scraped" decoration and incised details. Athens. Benaki Museum

Glazed Byzantine plate with "scraped" decoration.
Metropolitan Museum of New York

Glazed Byzantine bowl with white slip and colored decoration with incised details.
Athens. Benaki Museum

Byzantine glazed bowl made of white clay, with multicolor painted decoration
Athens, Benaki Museum

Starting with the latter 7th century, Byzantine ceramists, influenced by the Islamic ceramic art, start to apply and develop glazing. This technique is then spread to Europe, especially after the first Crusade. The greatest development in Byzantine glazed pottery is during the Macedonian era (867 – 1081) which is an era of peace and prosperity for the Byzantine Empire. Its development and expanse continues through the rein of Komnini (1081 – 1185). The French occupation period follows, during which we have changes in the ceramics form, probably due to changes in the dietary habits.

During the rein of Paleologi (1261 – 1453) the local workshops are actively involved in the production of glazed ceramics. In the post-Byzantine years, despite the political and cultural changes, the workshops located in the Helladic area, sharing the same background, continue to observe the traditional techniques and subjects. Beginning in the 16th century,

though, new decorative elements make their appearance in Greek ceramics, because items produced in Eastern and Western workshops are imported. Then, in the 17th century, a gradual disruption of Byzantine tradition is observed. Both the shapes as well as the production and decoration processes are diversified. Each area develops its own characteristics and workshops develop their personalized tradition.

Painted plate from Nikaia. 17th century. Benaki Museum

TRADITIONAL GREEK POTTERY

The Greek tradition in pottery, modified and adapted, was preserved throughout Byzantium, the Turkish occupation and during the 19th century and in the first half of the 20th century.

Through the centuries, Greek pottery incorporated elements originating in other areas, especially the East. However, it preserved its own character and features, which were influenced both by the living conditions and by the environment itself. The complex government separation of the country, with areas cut off because of geographical features, like the mountains and the sea and the small island clusters, led to a number of localized characteristics. However, the Greek element is prevalent in the people's art

Jug made at the workshop of the potter Minas Avramidis in Kioutahia (Asia Minor). Haritonidou collection

Basket – like vessel with lid. Folk art Museun of Mykonos

work and is fulfilled in the continuation of popular art.

Traditional Greek pottery presents great diversity in form and decoration. Despite this phenomenon, we can discern geographical areas with common characteristics – sometimes only in the general outline.

In Western Greece and the Ionian Sea, where plain terracotta reins, the traditional ceramics are more primitive, plastic or paintings rarer, simpler and less defined. In some mastrapades (a distinct kind of jug), though, some Italian influence is apparent. In the Eastern sector the faience ware with richer and more lively decorations are dominant. The dominance of traditional pottery in that sector is mainly the outcome of the influence of the great pottery centers of neighbouring Asia Minor with its long history of famous pottery schools, known as early as the 15th century, such as Nikea (Isnik), Kioutachia, Ellispontos (Tsanak Kale) and Rhodes, which besides its own production, had been a great transit port for the pottery of Asia Minor for centuries.

Generally speaking, the influence of Asia Minor on the Helladic area is much greater than that of Western countries because during the Turkish occupation Greece had become isolated from Western societies while it was under the same rule as Asia Minor and the Northern Balkans. Moreover, communication in the Aegean between Metropolitan Greece and

Ceramic from the island Skyros
Kyriazopoulos museum

Multi-spout vase from Cyprus. - Haritonidou collection.

the Asia Minor Greek population was always better than it was between Greece and Italy.

Further proof of the great beneficial influence of the superior pottery of Keramos, is the important improvement of the quality of pots in Greece, brought about by the Greek and Armenian potters from Asia Minor and East Thrace who started working in the Greek pottery industry in 1923 after they had to leave the land of their ancestors.

When discussing form, one vital contribution is the Northern Greek area which could be classified as part of the broader Balkan area since the pottery is the same as the work produced in South Albania, South Yugoslavia and Bulgaria, which is natural since all these areas were neighbouring Turkish provinces until 1913. Especially the two neighbouring cities the Yugoslavian Monastirio (Vitolia) and the Greek Florina, were two most important pottery centers and were considered as one. We come across almost the same forms with the same peculiarities both in South Bulgaria and in the bordering area of Metaxades of Greek Thrace, which denotes that these forms were widespread in the central Balkans.

Pithos for cheese storage, from Thrapsanos – Crete
Psaropoulou collection

Basin from Mytilini
Psaropoulou collection

Jar with lid, from Sifnos
Kyriazopoulos museum

Potters working at Kardiakos workshop – Marousi, 1930

1941
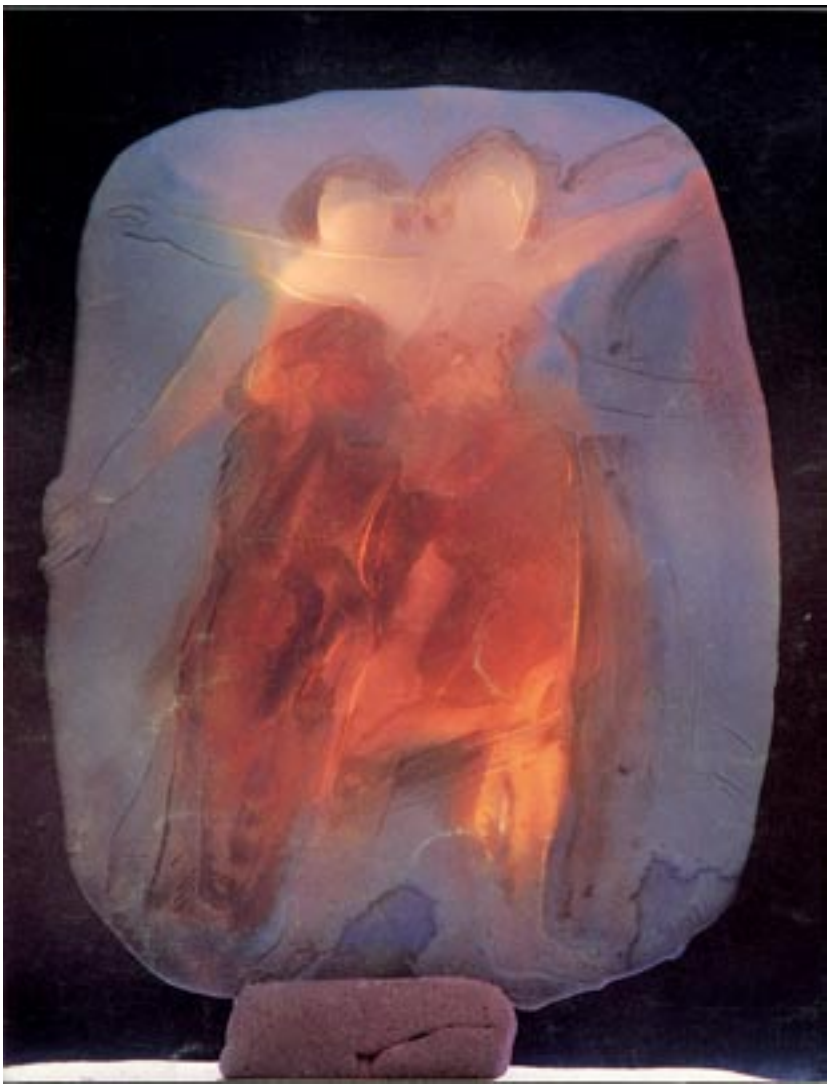
CONTEMPORARY GREEK POTTERY